

Kereskedők Háza
a pesti Rakpiacon,
első emeletén
a Nemzeti Kaszinó
helyiségeivel.
Litográfia,
1840-es évek

Friedrich von AMERLING:
Gróf Széchenyi István,
1836
(Magyar Tudományos
Akadémia, Budapest)

A reformkori magyar politikai nyilvánosság és a Nemzeti Kaszinó

A politikai nyilvánosság ma már mindennapjaink szerves része. A külvilágból érkező hírek ugyan rendszeresen figyelmeztetnek arra, hogy az ehhez kötődő szabadságjogok érvényesülése nem magától értetődő jelenség – illetve, hogy a kérdéskör megítélése egyébként is erősen függ az adott kultúra jellemzőitől –, mégis úgy tűnik, hogy a politikai nyilvánosság burjánzásának időszakát éljük, annak minden pozitív és negatív kísérőjelenségével együtt.

Ennek a folyamatnak a kezdeti lépései hazánkban a reformkorhoz kötődnek. Ugyan korábban is léteztek csatornák a politikai jellegű információk továbbítására és megvitatására, ám ezek a fórumok olyan kis létszámú csoportokat érintettek közvetlenül és olyan szűk réteg számára biztosították a participáció lehetőségét, hogy a modern értelemben vett nyilvánosságról aligha beszélhetünk. A fontosabb híreket közvetítő metszetek és ábrázolások képi világa és a különféle énekmondók ugyan igyekeztek plasztikus és informatív módon tájékoztatni az arra fogékony közönséget, ám a későbbi hírlapok szerepét ezek nem tölthették be. A megjelenő könyvek növekvő száma biztosított némi teret az ismeretek átadásának, ám az előállítás nehézségei és a magas költségek csupán egy szűk réteg számára tették azokat hozzáférhetővé. A társaskörök és egyesületek hiánya pedig az informális véleménycseré és ítéletalkotás folyamatát tette lehetetlenné.

Nem véletlen, hogy a politikai nyilvánosság magyarországi genezise éppen reformkori jelenség, mint ahogy az sem, hogy annak előfutárai legnagyobb számban a jozefinista évtizedben lelhetőek fel. Mi áll ennek a hátterében? Mindenekelőtt az a közös ismérv, amely a két korszakot összeköti. A reformkori magyar ellenzék ugyanis pontosan azzal a céllal lépett a közéleti küzdőterre, mint korábban II. József, igaz: az uralkodó birodalmi méretekben gondolkodott, és szükségszerűen más módszereket hívott segítségül. A végcél azonban mindkét esetben azonos volt. II. József a birodalmat, a reformok nemese pedig a hazát „emelné ki posványbul, porbul, 's a' nagyobb cultura 's civilisatio magasb lépcsőire iktatná.”¹ A felvilágosult abszolutista kísérlet és a reformkor rokonságát a megoldandó nehézségek hasonlósága eredményezte. Mindenekelőtt az, amit a tervezett átalakulás finanszírozási háttere jelentett. Alapvető kérdés, hogy ezek a források kinek a kezében összpontosultak. Márpedig a mozgósítható anyagiak kevésbé az állam, mint inkább magánszemélyek, arisztokrata és egyéb nemesi családok kezén voltak. Holott ezen eszközök nélkül elképzelhetetlen volt bármiféle reformprogram sikeres megvalósítása.

1 SZÉCHENYI ISTVÁN: *Világ*. 347.

A párhuzamok azonban egy ponton túl megszakadnak. II. József ugyanis az állami központoszási kísérlet útját választotta. Az egységes birodalmat, erős központi kormányzattal és a nemesség megadóztatásával. Ez a törekvés, mint tudjuk, kudarcba fulladt. Az uralkodó halálos ágyán intézkedései többségét visszavonta, és ezzel a jozefinista évtized csupán történelmi kisiklásnak tűnt a túlélők számára. A megoldandó problémák azonban nem szálltak sírba az uralkodóval. Magyarország anyagi és szellemi hátránya nem csökkent, sőt, inkább növekedni látszott. Ez pedig az ország egészének gazdasági és védelmi teljesítőképességét fenyegette, ahogyan azt a napóleoni háborúk később egyértelművé is tették.

Ezért bontakozott ki az újabb reformprogram, amely már gyökeresen más alapállást képviselt. Belátták, hogy a források összevonása helyett célravezetőbb lehet, ha magát a társadalmi, gazdasági és politikai elitet sikerül meggyőzni arról, hogy a reformok elkerülhetetlenek, és azoknak ők is haszonélvezői, nem pedig veszesei lesznek. Ezt a feladatot vállalta magára a gróf Széchenyi István köré szerveződő főúri csoportosulás és az ő fellépésük nyomán kirajzolódó új típusú politikai nyilvánosság.

A társadalmi párbeszéd több szempontból is fontos tényezőt jelentett. A meggyőzés folyamata nem mehetett végbe nélküle, márpedig annak hiányában remény sem mutatkozott az erők egyesítésére, azok önkéntes koncentrálására. Ez a lépés mégis csupán a bázis felhalmozását, a – nélkülözhetetlen – alap megteremtését jelentette. Meg kellett határozni a felhasználás irányát is, azaz: ki kellett jelölni a hasznosítás módját. Biztosítani kellett továbbá a megvalósítás folyamatosságát, és végül pozitív visszacsatolást kellett nyújtani a munkában részt vállalók számára. Ezért nem elhanyagolható a politikai nyilvánosság ellenőrzési, tájékoztatási funkciója sem.

Ennek persze több megjelenési formáját ismerjük. Hivatalos és informális eszközöket egyaránt. A hivatalos csatornák élére a diéta, a rendi gyűlés kívánczik, mint az országos politika vezető fóruma. Ide kell sorolnunk a kerületi üléseket és a vármegyei közgyűléseket is. Itt kerülnek említésre a különféle sajtótermékek, az „irodalmi” sajtó politikai vonatkozásai éppúgy, mint a szoros értelemben vett politikai hírlapok. Nem feledkezhetünk meg a korszak kezdetén még uralkodó politikai könyvirodalomról sem, hiszen olyan jelentős írások láttak napvilágot ezekben az években, mint a *Hitel* (1830), a *Taglalat* (1831), a *Balítéletekről* (1831), a *Világ* (1831) és a *Stádium* (1833).² Ide tartoznak a reformkor második felében létrejött, már országos szervezet létrehozására vagy országos ismertség kivívására törekvő szerveződések is. Kiemelkedik közülük a Védegylet, valamint az 1840-es évek második felének politikai csoportosulásai, a Konzervatív Párt és az Ellenzéki Párt.

Mégis, talán ezeknél is fontosabbak azok az informális hálózatok, amelyek a társadalmi önszerveződés valódi kohéziós erejét jelentették, a maguk formátlan kapcsolati és kommunikációs rendszerével. Baráti körök ugyan korábban is

2 Igaz, báró Wesselényi Miklós *Balítéletekről* című írása például – a külföldi kiadást követően – csupán az 1834-es esztendőből vált a hazai olvasók számára is hozzáférhetővé.

léteztek, mint ahogy a különféle összejövetelek és bálok sem számítottak új jelenségnek, ám azok formája némi változáson ment keresztül. A szalonok és kávéházak, az olvasóköri és kaszinói világa már merőben új jelenség. Ezek magukban hordozták annak ígéretét, hogy sikerül megbirkózni a kor támasztotta új kommunikációs kihívásokkal.

„a' közlélek – *public spirit* – !”³

Jürgen Habermas a polgári nyilvánosság első megjelenési formáit a 13. század végére teszi, amikor – két pillérre, az áruforgalomra és a hírósszeköttetésre támaszkodva – létrejött a sajtó és a posta mint a kommunikáció és az érintkezés állandó intézménye.⁴ Az információ modern értelemben vett publicitásának igénye a 17. század végén jelent meg Angliában; Franciaországban pedig egy kicsit később, a 18. század folyamán. Az így kialakuló közvélemény volt az, amelyik már nem csupán információs szabadságot követelt magának, de törekedett olyan társashelyek létrehozására is, ahol ezeket az értesüléseket közösségi formák között értékelhette, értelmezhetette, és – legalább szűk körben – egységes álláspontot formálhatott. Ez meghatározta az adott társaság tagjainak helyét a társadalom egészének gondolati hálózatában, de formálta a világlátásukat is, állandó önkontrollt biztosított, illetve felvetette a gyakorlati megvalósítás és érdekérvényesítés immár kézzelfogható lehetőségét. Létrejöttek azon közintézmények, amelyek a zárt társaságokkal szemben mindenki számára hozzáférhetőek voltak.

Egy levantei kereskedő kocsisának személyéhez köthető az esemény, amely a 17. század közepén forradalmasította Európa társasági életét. Ő volt ugyanis az, aki – miután a teát követően a kávé és a csokoládé is megszokott itallá vált a jómódú rétegek számára – létrehozta Londonban az első kávéházat. Ez olyan kedvező fogadtatásra talált, hogy a 18. század első évtizedében már több mint 3000 londoni kávéházzal tudunk, amelyek mindegyike saját törzsvendégi körrel rendelkezett.

Franciaországban a szalonok voltak azok, ahol a nemesség és a hozzá asszimilálódott polgárság – amely az állam és az egyház vezetéséből teljesen ki volt zárva, ám a gazdasági életben szinte minden kulcspozíciót megszerzett magának – egyenrangú félként érintkezett az „értelmiségiekkel”. Van azonban egy fontos különbség az angol és francia típusú társaságok között: Angliában ugyanis a nagypolgári réteggel összekapcsolódott nemesség birtokában volt mindazoknak a társadalmi funkcióknak, amelyeket a francia nemesség időközben elvesztett. Ezért fordultak igen hamar a művészeti és irodalmi alkotásokról szóló okoskodások a szigetországban gazdasági és politikai eszmecserebe, ami által a klubok a politikai közélet csomópontjaivá váltak.

³ SZÉCHENYI István: *Világ*. 317.

⁴ HABERMAS, 1971. 10.

Németország ezektől eltérő fejlődési utat járt be. A 17. századtól a társasági élet színterévé a tudós asztaltársaságok és a nyelvújító körök váltak. Ezek nem alkottak olyan széles hálózatot, mint angol vagy francia társaik, és a politikai praxistól a legszigorúbban távol tartották magukat, ám egy fontos hasonlóságot mégis felfedezhetünk. Céljuk az volt, hogy „rendileg egyenlőtlen személyek között egyenlőség és társaság találtassék”.⁵ Ezek később két fejlődési irányba mozdultak el: egy részük titkos társaság formáját öltötte, mások pedig nyílt egyesülésekké alakultak. Három dologban azonban mindegyik megegyezett. Az értekezés olyan formáit hozták létre, amelyeknek nem volt feltétele a felek státusának egyenlősége; a vitatkozás előfeltételévé vált olyan területek megvitathatóvá tétele, amelyek addig nem minősültek annak; és fontos kritérium volt a közönség elvi lezáratlansága is.

A Németországra jellemző olvasóköri és olvasótársaságok eleinte elsősorban az újságok beszerzésének olcsóbbá tételére alakultak, ám később elvesztették anyagi szervezőelvüket. Tagjaik azért gyűltek össze, hogy közösen olvassanak, olvasmányaikról beszéljenek, személyes véleményüket kicseréljék, és közreműködjenek a közös vélemény kialakításában. Azaz: közönségként olyan nyilvánosságot alkossanak, amelynek a véleményét a század kilencvenes éveitől már ténylegesen is közvéleménynek nevezték.

Fontos megjegyezni, hogy a Habermas által ezekre az egyletekre felállított általános kritériumoknak a Nemzeti Kaszinó minden tekintetben megfelelt. Ő ugyanis a korabeli egyesületek legfőbb ismérvei közé sorolja, hogy elnökségüket az alapszabálynak megfelelően választották, az új tagok felvételéről többségi határozatot kívántak meg, a vitás kérdéseket általában parlamentáris úton rendezték, a nőket távol tartották a helyiségeiktől, és tilalmazták mindenféle szerencsejátékot.⁶

*„A kaszinók azzá lettek a gondolatcserére, eszmesurlódásra nézve,
mi a vasút a közlekedés tekintetében”⁷*

Az egyesületek Magyarországon sem csupán az erőegyesítés színterei voltak, hanem fontos nyilvánossági funkciót is betöltöttek. Ezért nevezte azokat Horváth Mihály egyenesen társalgási egyleteknek.⁸ Nemcsak összegyűjtötték és

⁵ Uo. 55.

⁶ Uo. 108. – Művének új kiadása elé írt bevezetőjében újabb kritériumokat állított: „A felvilágosító társaságok, művelődési egyletek, szabadkőműves titkos szövetségek és illuminátus körök olyan társulások voltak, amelyek alapító tagjaik szabad, tehát privát döntése folytán alakultak meg, tagjaik önkéntesekből toborzódtak, s a szervezeten belül egalitárius érintkezési formákat, vitaszabadságot, többségi döntéseket stb. honosítottak meg. Ezekben a bizonyára még polgárisan exkluzív összetételű társaságokban be lehetett gyakorolni egy jövőendő társadalom politikai egyenlőség-normáit.” Lásd HABERMAS, 1999. 10.

⁷ HORVÁTH, 1864. 266.

⁸ Uo.

koncentrálták a rendelkezésre álló forrásokat, de – az ún. közvélemény megteremtésével – irányt is szabtak a felhasználásnak. Hiszen annak a meghatározása, hogy az eszközöket milyen módon hasznosítják, „nem mulja e határ nélkül fel a gyenge ember tehetségét? ’s nem pium desiderium e!”⁹ Tudniillik „egy ember azt nem teheti; hanem csak sok ember, azaz: tanácskozási, fontolgatási Egyesületek”.¹⁰ Az egyes embert ugyanis óhatatlanul is befolyásolják előítéletei, önös érdekei, elfogultsága és saját ostobasága.

Ezen a röögös úton születik meg a Széchenyi által oly sokszor hangoztatott „közértelem” és „közlélek”, amihez a nyilvánosságnak olyan színterei szükségesek, ahol szabad, a rangok és a címek szorításától mentes eszmecsere bonyolódhat. Ezeket a helyeket Széchenyi elsősorban a kiművelt emberfők „mennyiségi” gyűjtőhelyének tekintette, és rendíthetetlenül hitt abban, hogy száz okos és művelt ember összegyűjtése egy száz embernél szürkeállomány megszületését eredményezi. Azt ugyan nem állíthatjuk, hogy szerinte ez ne hozott volna létre egyben új minőséget is – hiszen a különféle nézetek összeütközése révén kialakuló közvélemény maga is az –, de kétségtelen, hogy a pozitív emberi törekvések melletti szilárd elkötelezettségbe vetett hite néhol utópisztikusnak tűnik.

„azon csudálatra méltó sziget egy valóságos angolkert...”¹¹

Széchenyi elsősorban az angol tapasztalatokat és vívmányokat kívánta beemlíteni a magyar társadalom fejlődésmenetébe. Tudta jól, hogy Anglia a polgári társadalom megszilárdulásához vezető úton olyan értékes tapasztalatokat halmozott fel, amelyek megkönnyíthetik a hazai átalakulást. Utazásai során nem csupán gazdasági, műszaki, irodalmi és egyéb tudományos műveket olvasott, de meghívást kapott az igazán zárt körökbe is. Első angolai tartózkodása során indult meg a politikussá válás útján. Megismerkedett az angol választási rendszerrel, az angol reform- és munkásmozgalommal, és ekkor sokkolták őt a tömeges munkástüntetések, az embertelen gyár- és munkástelepek.

Hozzá kell azonban tenni, hogy az a vélemény, miszerint Széchenyi egy második Angliát kívánt volna faragni Magyarországból, alapvetően téves. A gróf már 1815-ben kifejtette, hogy ugyan minden tisztelete a szigetországé, ám a szolgálai másolás az elképzelhető legnagyobb hiba volna.¹² Később, minél inkább elmélyült az angol berendezkedés tanulmányozásában, ez a véleménye annál inkább megerősödött. Megfigyeléseit így azzal zárta, hogy aktuálisan annyit kell tenni, amennyit az angolok és amerikaiak tettek akkor, amikor a haladásnak azon a fokán álltak, amelyet a magyar nemzet pillanatnyilag elért. Széchenyi tehát nagyon is tisztában

9 SZÉCHENYI István: *Világ*. 358.

10 Uo.

11 Uo. 325.

12 HARASZTI, 1967. 157.

volt azzal a ténnyel, hogy az angol nemzet hosszú történeti fejlődés eredményeként jutott el a világ egésze által csodált magasságokba.

Tudta azonban azt is, hogy „a polgárosodás és haladás egész titka a közérzletben rejlik”.¹³ Az ország bajainak orvoslását az angol származású kortárs szerző, John Paget is csupán a közvélemény kereteinek kiszélesítésével tartotta elképzelhetőnek. Művében tételesen felsorolta mindazon problémákat, amelyekkel a magyar társadalom már hosszú évtizedek óta küszködött, eredménytelenül. Szerinte szabad sajtó, rendszeresen üléselő diéta, társadalmi párbeszéd és nemzeti irodalom hiányában, valamint abban a szerencsétlen helyzetben, hogy az ország fővárosa és a politikai központnak tekinthető Pozsony között nagy a távolság, az egyetlen lehetséges elmozdulási lehetőség az volt, amit Széchenyi próbált megvalósítani. Úgy látta, hogy csakis egy klub vagy kaszinó adhat alkalmat arra, hogy a társadalmi elit tagjai megszabaduljanak kölcsönös és megalapozatlan előítéleteiktől, vagy legalábbis szóba elegyedjenek egymással, és olvassák azokat a nyugat-európai híradásokat és műveket, amelyekhez egyesével nem jutottak volna hozzá.¹⁴ Természetesen a széles közvélemény megteremtését önmagában egyetlen intézmény, így a Nemzeti Kaszinó sem vállalhatta magára, hiszen az mindenhol egy hosszú folyamat eredményeként, lépésről lépésre jött létre.

„...estvénkint a jó emberek öszvegyülekeznek”¹⁵

Széchenyi István már az 1825–27-es országgyűlés idején létesített barátjával, gróf Károlyi Györggyel egy szerény keretek között működő képviselői társashelyet Pozsonyban. Az akkori Séta tér 13. szám alatti épület második emeletén egy nagyobb lakást béreltek, amelyet különféle bútorokkal és dohányzó felszereléssel, valamint biliárdasztalokkal rendeztek be, hogy a kívánatos urakat oda

¹³ ZICHY, 1890. 289.

¹⁴ A korszak társadalmi problémáinak, valamint a Kaszinó szükségességének és jelentőségének az egyik legjobb összefoglalását John Paget adja: „In Hungary, a want of unity between the different ranks of the nobility, an absence of a common feeling, and of something like a general opinion, have been long among the most acknowledged causes of inaction. Every class discusses apart the subjects of immediate interest forms its own opinion of public event, and its own plans for public reforms: the accordance which gives strenght and forces to action is wanting. This deficiency was universally acknowledged; but without a free press, and with a Diet sitting but rarely, and then at a distance from the capital and centre of the country, without reports of the debates, without even a national literature, and in the mids of the bitterest jealousies of caste and class, what remedy could be proposed? ... A club – or to avoid a name associated on the Continent with certain reminiscences of the French revolution – a Casino, while entirely free from any political scheme, would afford to all the upper classes an opportunity of meeting, and becoming better acquainted with each other’s good qualities; it would harmonize and generalize opinions, and improve the manners and the tone of feeling, besides affording opportunities for reading all the journals of Europe, an advantage which few private individuals could command.” PAGET, 1839. 217–218.

¹⁵ SZÉCHENYI Viktor, 1941. 9.

meghívják. Ezt a „Pozsonyi Klub”-nak nevezett helyet Comáromy István követ leveléből is ismerjük. Ő írta, hogy ott „...estvénkint a jó emberek öszevgyülekeznek. Ezek között Wesselényi, Festetics, Orczy, báró Brudern, Andrássy Gyula és többen ilyenek, a haza dolgát leginkább kedvelő követek. Odajárok mikor lehet magam is, ahol nagy gyönyörűséggel lehet az időt eltölteni. Itt akár pipázhat, diskurálhat, mindenféle ujságokat olvashat, és ha soká akar mulatni, mindenkor kész vacsorához ülhet akárki...”¹⁶

Később a társaság átköltözött az Erdődy grófok kastélyába, ahol nagyobb tér állt rendelkezésre. Ennek a bérletnek a költségeit – a korábbi gyakorlattal szemben, amikor Széchenyi és Károlyi teljesítették a kiadásokat – már a tagok összessége állta. Ez minőségi változást jelentett, hiszen így állandó és önfinanszírozó egyesülés jött létre. Persze itt még ne gondoljunk széles körre, nagy társaságra. Ferstl Lipót rendőrfőbiztos jelentése szerint csak húsz főre tehető azok száma, akik rendszeresen látogatták a helyiségeket.¹⁷ A személyek névsora a rendőrségi jelentésekből rekonstruálható, a teljesség igénye nélkül. Biztosan közöttük voltak Széchenyi István és Károlyi György grófok, gróf Esterházy Károly és Mihály, gróf Csáky Sándor, gróf Berchtold Antal, gróf Andrássy György, báró Wesselényi Miklós, gróf Haller Ferenc, Dessewffy Aurél és József grófok, valamint Vay Ábrahám.¹⁸ Érdekesség, hogy az itt említett urak ezt követően kivétel nélkül tagjai voltak a Pesti Kaszinónak, majd később a Nemzeti Kaszinónak. A névsorból az is megállapítható, hogy – bár néha hajlamosak vagyunk ezt a társaságot a Széchenyi által inspirált reformerők kizárólagos bázisának tekinteni – abban a konzervatív oldal is képviseltette magát.

A bécsi udvar pedig mindvégig megmaradt azon az állásponton, hogy a társaskör eredeti célja az ellenzék összegyűjtése.¹⁹ Tagadhatatlan, hogy a Pozsonyi Klub volt az első hely, ahol a jelentős reformpárti politikusok egy helyre gyűltek össze, és közvetlen személyes eszmecserét folytattak. Ami a képződmény utóéletét illeti, a későbbi országgyűlések alatt is mindig működött klub Pozsony városában, ám csupán ideiglenes jelleggel, képviselői pihenőhelyként.

*„...én azonban minden tehetségemet arra fordítandom,
hogy egyesülési intézetink által mind jobban fejlődjék moralitásunk”²⁰*

Széchenyi azonban nem elégedett meg ennyivel. A cél, amit Andrássy György gróffal közösen maguk elé tűztek, az volt, hogy a – korábban elkészült munkálatok felújítására küldött – országos bizottságok pesti tevékenységének idejére egy állandó kaszinót alapítsanak a Duna-parti városban.

16 Komáromy István levelének részleteit közli: SZÉCHENYI VIKTOR: Uo.

17 PÁSZTOR, 1934. 6.

18 GNEISSE, 1990. 58.

19 Ferstl Lipót rendőrfőbiztos 1825. október 28-i jelentését lásd: SZÉCHENYI VIKTOR, 1941. 10.

20 SZÉCHENYI ISTVÁN: *Világ*. 369.

A szakirodalom általában Széchenyi egyik 1826-os naplóbejegyzését tartja a gondolat első ismert megjelenésének, Bettina Gneißé azonban nem osztja ezt a megállapítást. Ő egy *Miscellania III* című feljegyzést idéz, amit Széchenyi 1825-ben, röviddel az országgyűlés megnyitása után készített.²¹ Ebben az szerepel, hogy szükségesnek látszik Pesten egy labdaház, egy dísz- vagy bálterem, egy dohányzóhelyiség, egy olvasóterem, valamint egy vendéglő létesítése, társasági célokra. Mindennek a megvalósítása pedig leginkább egy önálló klub alapításán keresztül mehetett végbe. Széchenyi szintén az idézett forrásban jelölte meg azokat a személyeket, akikre ebben a tervében számított. A névsorban gróf Széchenyi Pál, Esterházy Károly és Mihály grófok, Andrassy György és Károly grófok, Károlyi György, István és Lajos grófok, gróf Csáky Sándor, gróf Keglevich Sándor vagy éppen báró Wesselényi Miklós neve mellett a nádorral is találkozunk.²² Naplójába pedig 1827. augusztus 13-án az alábbiakat jegyezte: „Speisste beim Palatin. Er frug mich, wenn Wettrennen und Casino in Pesth – scheint es zu protegieren.”²³

Széchenyi nagy lendülettel vetette bele magát a Kaszinó gondolatának propagálásába. Már az országgyűlés idején több aláírási ívet köröztetett, és igyekezett mind többeket megnyerni a kezdeményezés támogatására.²⁴ A fennmaradt ívek olyan személyek aláírását őrizték meg az utókor számára, mint gróf Andrassy György, Esterházy Károly és Mihály grófok, gróf Károlyi György, Felsőbüki Nagy Pál, Vay Ábrahám és gróf Teleki József.²⁵ Viszota Gyula egy hasonló aláírási ívet említ, amelyet 1826. február 18. és február 25. között összesen 50 részvényes látott el kézjegyével.²⁶ Széchenyi nem egyedül végezte ezt a nagy kitarást igénylő feladatot, hiszen abban nagy segítségére volt gróf Festetics Leó és gróf Andrassy György, a jóbarát. Sedlnitzky, a bécsi rendőri főhatóság elnöke

21 GNEISSE, 1990. 60.

22 Uo. 61.

23 VISZOTA, 1932. 170.

24 Arra vonatkozóan, hogy a szervezésnek miért pont ezt a módját választotta, érdekes adalékot tartalmaznak a *Hitel* című munkában leírt gondolatok: „Ha azon plánomot adná valaki p.o. hogy Amerikát vizcsatorna által ketté vágja, 's így a' Mexikói tengeröblöt a Békés-tengerrel egyesíti, mellynek sikere valóban elég bizonytalan volna, még is tüstént talán elég Aláíró, de – 's itt vigyázzunk, mert ezen tengely körül forog a műv – Előfizetőt egyetlenegy sem. Kik aláírták magokat, egyedül öneszek 's belátások által vezetettvén neveznek ki több személyből álló választottságot, melly az ügyet minden részről megforgatja, nézi, vizsgálja, legnagyobb világosságra fejtü – 's nem nyakra főre, hanem a' tárgy fontossága szerint több esztendeig is, 's végre józan véleményét beadja. Ha az ajánlás kivihető 's hasznot ígér, elfogadják, 's az aláírtak egy jutalmas intézetben, mellynek kivitelbeli 's pénzbeli dolgaiban a' választottság fővigyázattal van, részesülnek; mind azok pedig, kik magokat alá nem írták, abból ki vannak rekesztve... Ha pedig szemfényvesztésenk találják a' dolgot, ... elszakítatik az árkus, vége a' dolognak, 's mindenkinek pénze zsebiben. Nálunk legelső lépés fizetés szokott lenni; aztán minden hozzájárulásunk, minden publicitás 's minden számadás nélkül – végre véletlen azt halljuk valakitől, hogy 'öntözetésről, ráfizetésről van szó, vagy a' dolog elbomlott, semmi se lett belőle. És mi ezek után csudálkozunk az egyesületeknek mért van másutt 's mért nincs nálunk sikere!” SZÉCHENYI István: *Hitel*. 34.

25 GNEISSE, 1990. 64.

26 VISZOTA, 1927. I. XLIII.

1826. október 23-án kelt jelentésében személyesen említette Andrássyt, aki a felállítandó kaszinó számára aláírásokat gyűjtve több mint 150 támogatót nyert meg.²⁷

Mégsem mondhatjuk, hogy Széchenyi terve kitörő lelkesedésre talált volna. Sőt, ennek inkább az ellenkezőjére utal, hogy naplójának november havi bejegyzései között azt olvashatjuk: „17-én Gyulay I[gnác] grófnál ebédeltem. A kaszinóról folyt a szó. Micsoda nehézségek! Minden lépésre új akadályok.”²⁸ Olyan helyről is érkezett támadás, ahonnan a gróf végképp nem várta: az asszonyok világából. 1826. november 19-én az alábbiakat jegyezte naplójába: „Rudolph Lamberg zankt sich erbarmlich über die Verheitigung des Casino in Pest mit Henriette Hunyady, Julie Hunyady und Nandine Károlyi – die alle horreurs darüber sagen. Ist das nicht zum todtlachen!”²⁹ Pásztor Mihály később még azt is tudni vélte, hogy Ligne Flóra hercegnő, a pozsonyi dandárparancsnok felesége egy alkalommal társaságban „le Club de boue”-nak, azaz a „piszkosok klubjának” nevezte az új társaságot.³⁰ Arra nézve, hogy a gyengébb nem képviselői miért támadták ilyen hevesen az intézményt, csak sejtéseink vannak. Feltehetően féltették férjeiket és családjukat attól, hogy valamilyen ellenzéki összeesküvés hírébe keverednek, ami retorziókat vonhatott maga után. Ám tarthattak attól is, hogy az új időtöltés teljesen elvonja a családfőt a familia dolgainak felügyeletétől. Hozzá kell tenni, hogy ha Széchenyi még behatóbban tanulmányozta volna a külföldi társas egyleteinek történetét, nem érte volna meglepetésként ez a fejlemény. A kaszinók elterjedése tudniillik Londonban is az asszonyok haragját eredményezte, akik az esti magány elkerülése végett harcoltak – eredménytelenül – az új intézmény és a vele szorosán összefüggő szokás, a kávézás ellen.³¹

Az első aláírási időszak 1826. január elsejével minden nehézség ellenére megkezdődött, és egészen 1828 végéig tartott. A helyiségek megnyitásának közvetlen előkészületeire már 1826 novemberében sor került, és azok – Széchenyi ígéretéhez híven – 1827 májusára fogadóképesé váltak.³² A vállalkozás anyagi alapját a tagok hozzájárulásai jelentették, amivel egyben a létrehozandó társaság részvényeseivé is váltak. Befizetéseik után osztalékot ugyan nem kaptak, ám egész életükre ingyenes belépési lehetőséget biztosítottak maguknak a helyiségekbe. E megoldást az tette szükségessé, hogy a létrejövő társaskörnek belátható időn belül megfelelő székhelyre volt szüksége, ami komoly tőkeforrást igényelt. Ezt teremtette volna meg a remélt 200 részes három esztendőre

27 GNEISSE, 1990. 64.

28 SZÉCHENYI ISTVÁN: *Napló*. 494.

29 VISZOTA, 1932. 105.

30 PÁSZTOR, 1934. 6.

31 HABERMAS, 1971. 52.

32 Azért mondhatjuk, hogy ígéretéhez híven, mert többek között a gróf Odescalchi Ágoston herceghez április közepén írott levelében is ígéretet tett arra, hogy „...a Casino május közepéig annyira el fog készülni, hogy abba akkor ki-ki bémehet.” Lásd: Széchenyi István levele Odescalchi Ágoston hercegnek. Pozsony, 1827. április 18. In: BÁCSKAI – NAGY, 1985. 7.

lekötött évi 100-100 forintos befizetése, ami 120.000 forintos vagyontömeg felhalmozását tette volna lehetővé. Ezt a taglétszámot azonban a Kaszinó alapítási évében nem tudta elérni.

„*A Nemzeti Casino tulajdonképpen Pesti Casino*”³³

Abban, hogy Széchenyi éppen Pestre álmodta meg művét, nem csupán a bizottsági munkálatok játszottak szerepet. A város hatalmas fejlődésen ment keresztül ezekben az évtizedekben. Pest az ország legnagyobb településévé vált, és a 18. század végi Magyarország legjelentősebb kormányzati főhatóságai is elhagyták már Pozsonyt, annak ellenére, hogy az országgyűlés még ott ülésezett. A nemsek többsége feltehetően támogatta az ország politikai súlypontjának Pestre helyezését, ám a döntő érv a politikai döntések mechanizmusából fakadt. A politikai közélet vitáinak csomópontjait ugyanis mindinkább a vármegyei közgyűlések jelentették, közöttük pedig Pest töltötte be a „vezérvármegye” szerepét, azaz döntő szava volt a többi megye véleményformálásában is. Rendszeresen előfordult, hogy a kisebb kerületek Pest állásfoglalásához igazodtak.

A város fejlődése tetten érhető a számok tükrében is. A népesség jelentősen növekedett, hiszen az 1787. évi 47.290 lakossal szemben 1810-ben Buda és Pest már 60.259, 1830-ban 98.510, 1840-ben pedig 99.266 polgárt mondhatott a magáénak.³⁴ Nem csupán a népesség számbeli, de anyagi gyarapodása is egyértelmű, ha a pesti ingatlanforgalom adatait vizsgáljuk. Az 1802. évi 491.623 forintos volumen szinte hihetetlen mértékben emelkedett az 1810-es évek végéig (1818: 2.216.608 Ft), hogy azután hosszan stagnáljon (1830: 2.180.378 Ft).³⁵ Ezek az adatok pedig nem csupán azt mutatják, hogy a pesti polgárok szívesebben fektették tőkéjüket ingatlanok vásárlásába, mint egyéb vállalkozásokba, de azt is, hogy az 1830-as évekig töretlen optimizmus uralkodott a város jövőjét illetően. Ekkor stabilizálták a helyzetüket azok a személyek, akik a következő évtizedekben alapvetően meghatározták a város fejlődését.

Az értelmiség nagy része is itt telepedett meg. Ennek legfőbb oka a nagyszombati egyetem Budára (1777), majd 1783-ban Pestre költöztetése, ami virágzó kulturális életet teremtett. Az 1840-es években Pest tudott a megszülető politikai hírlapirodalom központjává válni: Kossuth lapja, a *Pesti Hírlap* volt az, ami a politikai sajtót végképp összekapcsolta a várossal, eszmék bölcsőjévé és országos viták színhelyévé avatva azt. Ezzel párhuzamosan azonban továbbra is élt a vélemény, miszerint ami a szórakozási lehetőségeket illeti, „Buda-Pesten a város nagyságához ’s népességhez képest ... korántsincs elég különféleség, ’s így iránylag csak parányi a választási kör...”³⁶

33 LESTYÁN, 1940. 125.

34 ILLYÉSFALVI, 1934. 95.

35 NAGY – BÓNIS, 1975. 313.

36 SZÉCHENYI ISTVÁN: *Világ*. 346.

Széchenyi ezért fogalmazta meg nyíltan, hogy „kell valami helynek lenni, a hol az eszmék koncentrálódjanak, s azt hiszem, azon helynek Buda-Pestnek kell lenni, melyen kívül én e hazában sehol ilyen concentrationális pontot nem lelek sehol”.³⁷ Így jogosnak mondható az a megállapítás, hogy „nemcsak az volt a terve ..., hogy a nagyurakat összegyűjtse, hanem az is, hogy Pestre gyűjtse össze”.³⁸ Ennek a törekvésnek az egyik korai gyümölcse a Nemzeti Kaszinó. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a szerepét nem egyedül töltötte be, hiszen alapítását követően sorra alakultak a különféle társaskörök, aminek következtében – ahogy Gárdonyi Albert írta – „a politikai élet hullámverései a vármegyei közgyűlési termekből a társaskörök helyiségeibe terelődtek át”.³⁹

„Tőlünk függ minden, csak akarjunk”⁴⁰

1827 áprilisára már 164 részvényes neve került feljegyzésre,⁴¹ így időszerűvé vált a szükséges helyiségek kiválasztása. Ez meg is történt: Széchenyi választása az akkori Dorottya utcában található Vogel-házra esett, ahol 1827. április 24-től először 10, később 18 szobát béreltek.⁴² Ez tette lehetővé az alakuló ülés összehívását, amelyre 1827. június 10-én került sor.

A megalakuló Kaszinó első gyűlésen 46 jövendőbeli tag jelent meg.⁴³ Széchenyinek a távolmaradókkal szembeni kezdetben meglehetősen határozott állásfoglalása („Azon actionariusok, akik akadályoztatnának a most érdekelt időre Pesten személyesen megjelenni, természetesen a többi jelenlevő actionariusok végzéseivel fogják magokat alkalmaztatni.”⁴⁴) a későbbiekben jelentősen enyhült, hiszen június 17-én – tehát alig néhány nappal később – már azt írta ismeretlen címzettjének, hogy: „Méltóztassál mindazonáltal, alázatossággal kérek, úgy venni e rendeléseket, hogy közöttük semmi sincs olyan, amit személyes előadásod a jövőre nézve meg ne változtathatna, mihelyt elfogadhatóbb ideáknak ajánlásával a többséget arra bírhatod.”⁴⁵ Ebben nyilván éppen úgy szerepet játszott a címzett – a fordulatokból és a hangvételből is valószínűsíthető – magas társadalmi állása, mint az a tény, hogy a korábbi aláíróknak csupán alig több mint a negyede jelent meg személyesen.

37 ZICHY, 1887. 215.

38 FRIEDREICH, 1914. 183.

39 GÁRDONYI, é. n. 110.

40 SZÉCHENYI ISTVÁN: *Hitel*. 40.

41 A részvényesek számára vonatkozóan lásd: Gróf Széchenyi István levele Odescalchi Ágoston hercegnek. Pozsony, 1827. április 18. In: BÁCSKAI – NAGY, 1985. 7.

42 Gróf Széchenyi Viktor 10, majd 15 szobát említ. (SZÉCHENYI VIKTOR, 1941. 11.) Az általam használt adatok Bettina Gneiße munkájából valók. (GNEISSE, 1990. 66.)

43 Ez az adat az általánosan elfogadott, az Ilk Mihály (ILK, 1927. 8.), és a Széchenyi Viktor által is közölt szám (SZÉCHENYI VIKTOR, 1941. 12.). Bettina Gneiße ezzel szemben 45 megjelent tagot említ (GNEISSE, 1990. 70.).

44 Gróf Széchenyi István levele Odescalchi Ágoston hercegnek. Pozsony, 1827. április 18. In: BÁCSKAI – NAGY, 1985. 8.

45 Gróf Széchenyi István ismeretlen címzethez írott levele. Pest, 1827. június 17. In: Uo. 9.

Az ülésen báró Brudern József elnökölt. Széchenyi 175 aláírást jelentett be. Ennyien voltak azok, akik kötelezték magukat arra, hogy legalább három év időtartamig fizetik a száz forintos tagsági díjat. Szólt a Kaszinó céljáról és a klub jellegéről: arról, hogy – a görög, a londoni, a prágai és a párizsi kaszinók mintájára – „hazánkban is legyen olyan megkülönböztetett gyülekező hely, melyen főbb és előkelőbb, jobbnevelésűek, eszes s értelmes férfiak a társaságnak mindenik osztályából, egymással vagy barátságos beszélgetés végett találkoznak, vagy többféle politikai ujságokat s hasznos gazdasági, tudományos, művészeti hónapos írásokat olvashassanak, magukat üres óráikban illendően mulathassák... Azok, kik külön házat nem tartanak, a kaszinóban egyuttal kényük szerint való vendéglőt lelhessenek, s így azt, amit az életnek gyönyörűbbé tételére nézve idegenben bővebben feltalálhatnak, nálunk, hazánkban is lassanként mindinkább pótolva leljék s ezáltal folyvást többen és többen idezőkjanak.”⁴⁶

Az elnök köszönetet mondott a grófnak az egyesület érdekében addig kifejtett fáradozásaiért, majd bizottságot választottak az ügyek vezetésére, illetve a berendezkedésre vonatkozó „plánum” elkészítésére. Elkülönítettek hatezer forintot a szükséges bútorok beszerzésére, amit kiegészítettek a tagok tárgyi adományai: ezek között a gróf Széchenyi István és gróf Keglevich Gábor által felajánlott ezüstneműk, valamint a gróf Károlyi Lajos „üvegcsüréből” való poharak. Felállították a belső személyzetet, ami ekkor egy vendéglősből, egy kapusból, egy udvarmesterből, két belső szolgából és egy fűtőből állott.

„... a Széchenyi elvetette magok keltek itt életre”⁴⁷

A Nemzeti Kaszinó hivatalos megnyitására végül 1827. augusztus 20-án került sor. A taglétszám növekedése és az érdeklődés mértéke továbbra is csekély volt. Ezt több körülmény is magyarázza. Alig kezdte meg működését a Pesti Kaszinó, máris született egy ellen-kaszinó, amelyet a felvételtől eltanácsolt Keglevich István és köre a Gábler utcában alapított, 25 forint tagsági díjjal. A Széchenyi által csak „Csárdának” nevezett hely vendégköre hamarosan felülmúlta a gróf klubjának népszerűségét, hiszen annak tagdíja elenyésző volt a Pesti Kaszinó által megkívánt, tekintélyes összegnek számító évi 2400 forintos befizetéshez képest.⁴⁸ Széchenyit mindenestre hosszú ideig bántotta, hogy míg „a Kaszinóba senki sem megy”, addig „a Csárda mindig tömve”.⁴⁹ A pesti alapítások között nem feledkezhetünk meg a helyi Kereskedelmi Kaszinó létéről sem, amely szintén igen közkedvelt volt a maga idejében, és a Nemzeti Kaszinóval sokáig

46 TÁBORI, 1925. 222–224.

47 LACKÓ, 1977. 117.

48 Széchenyi Viktor beszédében így kommentálta az eseményt: „Jellemző sajnálatos hibája a magyarnak, hogy ha ketten valamire szövetkeznek, rögtön akad egy harmadik, aki robbantani akar, vagy legalább egy ellenszövetkezést alapít.” Lásd: SZÉCHENYI Viktor, 1941. 12.

49 Naplóbejegyzés 1827. december 6-án. In: SZÉCHENYI István: *Napló*. 528.

közös épületet birtokolt. Széchenyi olyannyira támogatta ennek az újabb társas-körnek a létrehozását, hogy ő maga is belépett.

A pesti kaszinók megalakulását jó néhány vidéki is követte. A Ferstl Lajos rendőrbiztos által Sedlniczkynek küldött jelentésből tudjuk, hogy 1828 áprilisában már szerveződött a kaposvári kaszinó, amelyet a besúgó még a pestinél is veszélyesebbnek minősített, mondván: az tiltott lapokat járát.⁵⁰ Steinbach később megnyugtatta az uralkodót, hogy Kaposvárott is csak a megengedett lapokat járatták. Az 1831-ben Zemplénben ellenzéki mozgalmat indító Kossuth Lajosról pedig tudjuk, hogy fiatal barátainak csaknem mindegyike tagja volt a helyi kaszinónak.

A kaszinóalapítási láz mégsem kerítette egy csapásra hatalmába a magyar hont. Az 1833. év eleji, a Pesti Kaszinó alapszabályának kinyomtatásával kapcsolatos mulasztásokat szóvá tevő és a már fennálló kaszinók megszüntetésének lehetőségét firtató királyi leiratra adott nádori válasz hű képet fest az addig létrejött egyesületek szűk köréről.⁵¹ A nádor – Pálffy Fidél tárnokmester meghallgatása után – arról tájékoztatta az uralkodót, hogy a Pesti Kaszinó 1827-es megalakítását követően a pesti polgárság és kereskedőség egy másik kaszinót is alapított, amely alapszabályát bemutatta és a jóváhagyás után kinyomatta.⁵² A jelentés említi még a zempléni és pataki egyleteket, amelyeknek célja az ifjúságnak a dorbézolástól való elvonása lett volna, míg az 1832-ben Szepesbélán létesülté a magyar nyelv és irodalom terjesztése. Érdekes: ez utóbbi sokkal veszélyesebbnek tűnt az udvar számára, aminek következtében utasították a szepesi városok adminisztrátorát a klub elleni eljárásra: az alapszabály bekérésére, annak vizsgálatára, és az engedélyezésig az egylet működésének felfüggesztésére. A nádori felirat szerint 1833 elején a felsoroltakon kívül más egylet az országban nem létezett.

Később jelentősen módosult a helyzet. Ahogy Lackó Mihály írja: „A kaszinók, néhány éves tetszhalál után, 1831 körül egyszerre csak feltámadtak, és gomba mód szaporodtak az országban. Látszólag a Széchenyi elvetette magok keltek itt életre. De csak látszólag. A kaszinók ugyanis mindenekelőtt a politikai mozgalmaknak, a munkálatok megyei vitáinak, az országgyűlési készülődésnek, és persze nem utolsó sorban a *Hitel* sajtós értelmezésének köszönhették létüket. Nevük ugyanaz volt, amit Széchenyi is eltervezett,⁵³ de újjászületésük – amit nevezhetnénk megszületésnek is – a Széchenyiétől eltérő úton és módon ment végbe, elsősorban a fiatal nemesi politikusnemzedék térhódítása következtében.”⁵⁴

A Steinbach és a Mérey tartományi főbiztos által 1833-ban írott, valamint az ennél későbbi keltezésű jelentések már 24 magyarországi (Pest, Kaposvár,

50 VISZOTA, 1927. I. XIV.

51 Az 1833. március 24-i nádori felirat tartalmára lásd: uo. XXII–XXIII.

52 A nádor itt minden bizonnyal a már említett Pesti Kereskedelmi Kaszinóra gondolt.

53 Lackó ez alatt feltehetően azt értette, hogy a megalakuló kaszinókat általában „nemesi kaszinónak”, „úri kaszinónak”, vagy éppen „nemzeti kaszinónak” keresztelték.

54 LACKÓ, 1977. 116.

Sátoraljaújhely, Verőce, Kanizsa, Kecskemét, Nyíregyháza, Kassa, Eger, Kőszeg, Hódmezővásárhely, Miskolc, Debrecen, Hajdúböszörmény, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Nagyabony, Munkács, Arad, Nagybecskerek, Rozsnyó, Szepesbéla, Szeged, Buda) és 5 erdélyi (Torda, Kolozsvár, Szilágysomlyó, Nagyenyed, Zilah) kaszinóról, valamint néhány egyéb egyletről (Balassagyarmat, Rácalmás, Selmecbánya, Losonc, Kaposvár és a pesti szakmai – orvosi, ügyvédi, állattenyésztő, természettudományi stb. – egyletek) tudtak.⁵⁵

A kaszinók udvari megítélésében az 1833-as esztendő utolsó hónapjai, illetve az 1834-es év hoztak újabb fordulatot. Ez a változás jól megragadható a titkos jelentésekben. Ezek legtöbbször Steinbach Ferenc királyi ügyigazgatósági ügyvéd nevéhez kötődik, aki – ha hihetünk Viszota Gyula állításának – sajátos helyzetből küldözgette beszámolóit. Nem csupán az udvar kérte fel őt erre a tevékenységére, hanem maga Széchenyi is megkereste, mondván: ha már úgyis elkerülhetetlen a kaszinói tevékenység udvari figyelmeztetése, legalább egy felvilágosult és művelt személy végezze azt. Mint a jelentésekből kiderül, Széchenyinek nem kellett csalódnia. Steinbach a reális erőviszonyoknak megfelelően ítélte meg a Kaszinó súlyát, szerepét és működését, nem igyekezett saját érdemei gyarapítására felforgató veszélyt kreálni a klub működéséből.

1828. július 21-i jelentésében például megnyugtatta a felvilágosítást kérő gróf Reviczky Ádám magyar kancellárt, hogy sem a Kaszinó, sem pedig Széchenyi tevékenysége nem veszélyes.⁵⁶ 1831-ben Reviczky azon kérdésére, hogy igaz-e, hogy a Nemzeti Kaszinó tagjai zárt ajtók mögött tanácskoznak és ellenzéki üzemeket folytatnak, Steinbach részletes leírást adott mindazon félreérthető eseményekről, amelyek ezt a mendemondát kiváltották.⁵⁷ Mint írja, a nevezett ülésen – amelyen egyébként ő maga nem vett részt – az ajtók valóban betéve, de nem bezárva voltak. A vita abból alakult ki, hogy Mérey László, az egyik igazgató, felvételre ajánlotta Szilágyi paszományos mestert, amit Széchenyi nem támogatott. Hogy miért? A besúgó szerint Széchenyi kereskedők és művészek befogadása mellett érvelt, de az iparosokat nem kívánta bevonni az intézménybe. A két igazgató, mint a beszámolóból kiderül, „élesen szembe került”, és az ennek nyomán kibontakozó, heves bekiabálásokkal tarkított vita lármája adhatta alapot mindenféle híresztelésekre. Steinbach hozzátette, hogy az intézményben mindenféle titkos tanácskozás és összeesküvés kizárt, nem csupán azért, mert mindig minden szobának minden tag részére nyitva kell állnia, de azért is, mert annyi „tisza royalista tag” van, hogy az ellenzéki magatartás elharapózása lehetetlen lenne.

1833 elején még mindig azt írta, hogy a vidéki kaszinók nem a pesti mintájára jöttek létre, alapszabályaikat nem közlik egymással – azaz nem összefüggő országos hálózatról van szó –, nem politizálnak rendszeresen, és az ellenzékiek

55 Steinbach jelentésére lásd: VISZOTA, 1927. I. XXVI., a Mérey-jelentésre pedig: uo. XXVI–XXVII.

56 Uo. XIV. A jelentés szövegét közli még: VISZOTA Gyula: Széchenyi jellemzése 1828-ban. In: *Magyar Nyelv*, 1927. március–június. 437–442.

57 Uo. I. XX.

mellett járnak oda „jóézelműek, tisztviselők, magánosok is”.⁵⁸ Az 1833. márciusi nádori felirat hasonló szellemben szól, amikor azt fejtegette, hogy amíg ezen intézmények társas célra, nemes ifjak képzésére, a rossz társaság elkerülésére alakulnak, addig nem lehet, de nem is érdemes őket betiltani, hiszen az erőszakos fellépés csak ellenállást szülne. A szeptemberi 17-i kancellári vélemény szintén ezt az álláspontot osztotta.⁵⁹

Az udvar részéről azonban mindvégig létezett bizonyos félelem a társaskörök tevékenységével szemben. 1831. február 23-án báró Vay Miklós úgy mutatta be az „Újhelyben nemrégiben felállított s szinte 250 actionáriusokat számláló, s 11 újságokkal bíró” kaszinót, mint ahol az ellenzékieskedő dolgok „szoktak kifőzódni”.⁶⁰ Széchenyi István naplójából tudjuk, hogy báró Langenau Frigyes budai hadosztályparancsnok őt magát is figyelmeztette, hogy a Kaszinó nagy tövist jelent a kormány szemében, mert a liberalizmus és a magyar nemzeti érzések ápolásának egyik központja.⁶¹ Báró Reviczky Ádám kancellár 1833. március 6-i jelentésében pedig annak a véleményének adott hangot, hogy bár ezen egyetek alapszabály szerinti célja a társas szórakozás, valószínűleg több minden is folyik odabent – a magyar nyelv és nemzetiség előmozdítására.⁶²

Visszatérve a kaszinóknak az udvarhoz való viszonyára: az említett fordulat nyitánya az a november 18-i királyi utasítás volt, amely már nyíltan a kaszinók számbeli növekedésének megakadályozására, illetve annak visszaszorítására szólított fel.⁶³ Ezt követte Steinbach december 2-i, immár keményebb hangvételű jelentése, amely szerint a kaszinók elsődleges célja a kölcsönös ismertség, és hogy közhangot adjanak a kormányzás esetleges rendszabályai ellen.⁶⁴ Ekkor már azt írta, hogy mindenütt politikai beszédek folynak. Mérey tartományi főbiztos szerint a gyorsan szaporodó „clubbok” legelső célja a közvélemény hatalomba kerítése a közigazgatásra befolyást gyakorló művelt osztályoknál, míg második céljuk az elégedetlenség szítása és a teljes függetlenség propagálása.⁶⁵

Mi állhatott ennek hátterében? 1832 decemberétől ülésezett Pozsonyban a reformországgyűlés, amely már nyílt ellentétek tömeges felszínre kerülését hozta magával. 1834-ben pedig felbukkant egy új jelenség: a nyíltan politikai irányultságú kaszinó. Ez Pozsonyban alakult meg, létrehozói az országgyűlésen tevékenykedő, „megregulázhatatlan” jurátusok és cancellisták voltak, akik már 1833-ban elhatározták egy ifjúsági kaszinó alapítását. A kancellár azonnal utasí-

58 Uo. XXII.

59 Uo. XXV.

60 LACKÓ, 1977. 117.

61 „[1832.június 29.] Früher bei Langenau gewesen - - Offen und frey mit ihm gesprochen. [L(angenau): "Es ist nichts was so viel dorn im Auge ist, als das Casino - es wird als das Centrum des Liberalismus - hungarismus - ect. ect. ect. betrachtet".] Lásd: VISZOTA, 1934. 274.

62 VISZOTA, 1927. I. XXII.

63 Uo. XXVI.

64 Uo.

65 Uo. XXVII.

totta a personalist, hogy ezt akadályozza meg, ha pedig mégis tovább működne-
nek, a résztvevő tagokat töröltesse a jurátusi névsorból, és tegye lehetetlenné az
ügyvédi vizsgára bocsátásukat. Hogy a kaszinót teljesen berekesztetni nem
sikerült, arról egy későbbi kancellári jelentésből értesülünk, amely leírta, hogy
az intézménynek 25 rendes tagja van, a jegyzői teendőket pedig Lovassy László
látja el.⁶⁶ Ráadásul a társaskör országgyűlési lakásban működött, tagjai pedig –
mint az országgyűlésen közreműködő hivatalos személyek – salvus conductust
élveztek, és csak bírói úton voltak eltávolíthatóak. Ezért a bécsi szervek kétféle
módon is megpróbálták lehetetlenné tenni a kör működését. Egyrészt arra
kívánták rászorítani – kevés sikerrel – az érintett cancellistákat foglalkoztató
követeket, hogy bocsássák el segítőiket, másrészt az 1835. január 3-i királyi
leirat utasításának megfelelően házkutatást tartottak a helyiségekben.⁶⁷ Azon-
ban kompromittáló iratokat nem sikerült lefoglalni. A nádori jelentés szerint
bizonyára azért, mert a házkutatás hírének elterjedésével a fontosabb iratokat
már elszállították. Mindezek után – a viharos hetek elmúltával – az ifjúsági
kaszinó kezdeti lelkesedése gyorsan alábbhagyott, és csak egy 1835. május 10-i
feljelentésben olvashatunk arról, hogy Majthényi Hermann honti jurátus veze-
tésével ismét feléledt.⁶⁸ Egy 1835 végi újabb feljelentés aztán már ismét komoly
veszélyforrásként szól a tagokról, akik hírhedt politikai könyveket olvasnak és a
„Junges Deutschland” mintájára „Ifjú Magyarország” mozgalmat szerveznek.
Am amikor 1836 májusában végül berekesztetett a leghosszabb hazai rendi
országgyűlés, elérkezett a kör alkonya is.

Ez természetesen nem jelentette a kaszinómozgalom egészének hanyatlását.
Az 1836-ot követő években tovább nőtt a hazai alapítású társas egyletek száma.
Sőt, az 1837-es és az 1838-as évek jelentették a csúcspontot, hiszen 1837-ben 10
kaszinót is alapítottak az ország különböző vidékein, köztük olyan jelentős
településeken, mint Győr, Esztergom és Besztercebánya. Érdekes módon a
kaszinók létrehozására irányuló kedv ezután fokozatos csökkenésnek indult, és
helyüket az olvasókörök vették át. A negyvenes évek második fele már a kaszi-
nók számának stagnálását hozta magával.

*„A XIX. század elején a magyar nemzet
a széttagoltság és a tespedés korát élte”⁶⁹*

Széchenyinek a Nemzeti Kaszinó alakuló ülésén tartott beszédében olvasható a
kaszinóalapítás indítékára adott egyik lehetséges válasz, amely azonban nem az
egyetlen. A gróf társadalomszervezési célokkal hozta létre klubját, amelyet a
társadalmi folyamatok katalizátorának szánt. Persze a Kaszinó alapításának

66 Uo. XXXV.

67 Uo. XXXVIII.

68 Uo. XXXVIII–XXXIX.

69 SZÉCHENYI Viktor, 1941. 2.

okát kutató kortársak is előálltak számos olyan magyarázattal, melyek joggal minősíthetők rosszindulatúnak, noha kétségtelenül mindegyikben megtalálhatók az igazság apró morzsái. Steinbach Ferenc egyik jelentésében híven tudósított ezekről. Azt írta: sokan nem hiszik, hogy Széchenyi veszélyes politikai nézeteket terjesztene, szerintük sokkal inkább „nemzeti hírre” vágyik. Mások magyarázata szerint a gróf azért alapította a Kaszinót, mert „mivel állami főtisztviselésre csekély latin tudása miatt nem alkalmas, nevének híressé tételére más módon törekszik”. Egy újabb pletyka pedig azt állította: a Kaszinó csupán eszköz ahhoz, hogy Széchenyi – mivel adósságai miatt Bécsben tovább már nem tartózkodhatott – Pesten mások költségén olcsón élhessen. Megint mások biztosan tudni vélték, hogy Pesten csak Zichy grófnő, a kamarai elnök felesége miatt időzik, akibe minden eredmény nélkül halálosan szerelmes.⁷⁰

Széchenyi szándékai azonban feltehetőleg az említetteknél komolyabb indítékokból táplálkoztak. Az ugyanis, hogy a korabeli magyar nemesi társadalom rászorult a változásra, nem vitatható. A magyar nemesség európai összehasonlításban is szokatlanul népes volt. A lakosságnak mintegy 4,6%-át tette ki, amihez hozzá számítandó az ottani lakosság 3,3%-át kitevő mintegy kilencvenezer erdélyi nemes. Ez a réteg azonban korántsem volt egységes. Azaz: „a főrendű birtokosok és a köznemesség nagyobb alkalmaknál találkoznak... Tökéletesen végzett munka után számtalan vivát kiáltás közt leforog az ebéd és kávé s néhány szépszó-csere után tisztán válik el a két felekezet; ...s midőn a lassan mozgó nap külön eseteit emlékezetbe hozza vissza, az egyik rész elkeseredett gúnynyal neveti pipa közt a mágnások honi dolgok közötti járatlanságát, és számos botlásait; midőn a másik rész a háziasszonyyal, leányaival a nemes ember faragatlanságán, viaszolt padlaton olykori elcsuszamlásán jóízűn kaczag s mindkét rész örül a barátságosan töltött nap lehunyának.”⁷¹

Még a főnemesség legfelső, keskeny rétegén belül is húzódott egy törésvonal, amely a zömmel Habsburg-kötődésű nyugat-magyarországi, erősen katolikus főnemesi családokat elválasztotta a Dunától keletre élő, az udvarhoz kevésbé vonzó, többségében protestáns főuraktól. Ám ennél is mélyebb választóvonal húzódott e két csoport és az általában szerényebb vagyoni erdélyi nemesek, illetve a hivatali érdekért vagy polgári tevékenység útján alsóbb sorból felemelkedett, esetleg hadiszállítások fejében hatalmas kamarai birtoktestekkel kifizetett „új arisztokrácia” között.

70 Steinbach Ferenc jelentése. 1828. július 21. Közli: VISZOTA, 1927. 437–442.

71 DEMKÓ, 1891. 2.

„számos kis tehetség concentratioja óriási erő...”⁷²
avagy „Neked sincs, nekem sincs, mert nem értjük egymást”⁷³

A Nemzeti Kaszinó társadalmi szerepét illetően a vita elsősorban azzal kapcsolatban bontakozhat ki, hogy mely csoportokat is célozta meg e kezdeményezés, és mit kívánt elérni a köreikben. A hagyományos vélekedés szerint Széchenyi a különböző társadalmi rétegek érintkezésének kereteit próbálta megteremteni. Ebben az értelemben foglalt állást az első Széchenyi-lakoma ünnepi beszédét jegyző báró Wenckheim Béla is, aki szerint Széchenyi az egylet „alakítása által a socialis politikának etiam extra muros vetette meg alapját”, hiszen az alapszabály már a kezdeti időkben kimondta, hogy „nem egyedül a születés, czim, vagyon teszi a valódi nemest”, és „ez által minden osztályoknak sors, életmód... különbség nélkül összeolvadását a társadalmi socialis téren eszközölte, hogy azok politikailag is – a mint meg is történt... öszveforrhasanak”.⁷⁴

Ezt a vélekedést tette magáévá a Kaszinó százéves történetét 1927-ben vékony füzetében feldolgozó Ilk Mihály is, aki szerint az elsődleges cél a társadalmi osztályok közötti válaszfalak lebontása volt, amit szerinte mindennél jobban bizonyít az a tény, hogy az alapszabályban is lefektették: a Kaszinónak tagja lehet „minden jeles, nemes magaviseletű férfiú”.⁷⁵ Így szerinte nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a legfényesebb történelmi nevek mellett kormányiszéki, vármegyei, városi és bírósági tisztviselők, táblabírák, ügyvédek, orvosok, tudósok, írók, kereskedők és gyógyszerészek nevei is megtalálhatóak. Ilk megdöntetlen bizonyítékként tárja elénk, hogy a gyógyszerész Pregardt János hat éven át a Kaszinó megbecsült igazgatója lehetett, illetve hogy az 1829 és 1834 között megnyitott újabb jegyzést már százról ötven forintra leszállított összeggel bonyolították, amivel megvalósult Széchenyi „nagy ideája a különböző társadalmi osztályok egyesítéséről”. Igaz, másutt éppen ő fejtegeti, hogy a grófnak elsődlegesen „az volt a célja, hogy ott legyen minden ember, kinek befolyás, hatalom és vagyon van kezében. Azaz: tagja legyen a születés, a vagyon és a szellem arisztokráciája, ilyen értelemben tehát a Nemzeti Casino egy igazi arisztokrata klub lett volna” – amihez enyhítésként hozzáteszi: „de az arisztokratizmust ő az illető súlyában kereste, legyen az történelmi, vagyoni vagy szelle-

72 SZÉCHENYI István: *Világ*. 328.

73 SZÉCHENYI István: *Hűtel*. 87.

74 *Széchenyi-émléklakoma*, 1864. 9.

75 ILK, 1927. 11. – A Kaszinó eredeti, 1828-as alapszabálya pontosan úgy fogalmazott, hogy tagja évi száz pengő lefizetése mellett „Magyar és Erdély Országban lakó akár ki lehet, csak ismeretes nemes maga viseletű legyen”. Lásd: *A' Pesti Casino tagjainak...*, 1828. Alapjai. II. 33.

76 ILK, 1927. 34.

mi súly.”⁷⁶ Ez utóbbi mondatával lényegében tökéletes esszenciáját adta a kaszinó valódi válogatási elveinek.⁷⁷

Gyáni Gábor óvatosan fogalmazott, amikor azt írta, hogy az intézményt távolról sem jellemezte a mintájául szolgáló angol klubok merev zártsága, ami így is volt jól, hiszen az alapító maga sem az egyes társadalmi rétegek elkülönítésére, hanem inkább bizonyos határok közötti elegyítésükre gondolt annak életre hívásakor.⁷⁸ Szerinte a mágnáskaszinón belül valóban zárt kört egyedül a mintegy hatvan tagot számláló Nemzeti Lovaregylet képzett. A tagság egészének ugyanis rendszerint a fele, de legalább a kétötöde mindenkor a születési arisztokrácián kívüli elitcsoportokból rekrutálódott, ami igaz volt a társaság vezető testületeire is. *Révai Nagy Lexikona* szerint „a Nemzeti Casino, bár arisztokratikus színezete van, a tagok sorába való felvételnél osztály- vagy pártkülönbséget nem ismer”.⁷⁹ Az 1993-ban megjelent *Budapest lexikon* pedig célként a nemesség rendszeres politikai és gazdasági eszmecseréjének megteremtését jelölte meg, ám néhány sorral lejjebb már azt írta, hogy a Kaszinó mindvégig megmaradt az arisztokrácia zárt klubjának.⁸⁰

Csorba László Széchenyi Istvánról írt munkájában egészen más oldalról közelít: igazat ad Pulszky Ferencnek, aki igencsak részlegesnek minősítette a Kaszinó szerepét a kor társadalmi különbségeinek oldásában.⁸¹ Állítását adatokkal is igyekeznek alátámasztani. Az általa idézett 1829-es kimutatás szerint 121 arisztokrata, 62 köznemes és mindössze 18 nagypolgár és értelmiségi volt tagja az exkluzív társaságnak. A köznemesek zöme is az ún. aranykulcsos kamarások közül került ki, a polgári és értelmiségi részesek között pedig sok a valójában már nemesített személy. Szerzőnk rögtön magyarázatot is ad az alapító szándékaira, amikor leírja, hogy Széchenyi 1829-ben nagy örömmel lépett be az alakuló Pesti Kereskedelmi Kaszinóba, hiszen a gróf szerint minden társadalmi csoportnak a maga körében kell „közepesülnie” és megtalálnia a maga feladatait a nemzeti újjászületés nagy munkájában. Az egészet vezetni azonban Széchenyi szerint csakis az arisztokrácia lett volna hivatott, és ezt a vezető szerepet testesítette meg a Nemzeti Kaszinó.

77 Az egyes társadalmi osztályok egyesülésének a Széchenyi számára érvényes értelmezését olvashatjuk a *Világ* című munkában, ahol azt fejtegette, hogy „a' Pesti Casino, melly minden felekezetről szerkesztve 's a' haza közepén” jött létre, azért alapvető fontosságú, hiszen „illy szorgalmi, kereskedési vitákra pedig ugyan milly intézet adhat jobb alkalmat”? Lásd: SZÉCHENYI István: *Világ*. 429. Julia Pardoe is úgy jellemezte a tagokat, hogy „only nobles or members of the learned professions are eligible”. Lásd: PARDOE, 1840. vol. 3. 3. Egy másik szerző pedig úgy fogalmazott, hogy „a Kaszinó a társasági rend minden osztályát össze akarta gyűjteni”, amiben a „társasági” jelző fontos szerepet játszik. Lásd: *A klubélet*, 1928. 1057.

78 GYÁNI – KÖVÉR, 1998. 200.

79 *Révai Nagy lexikona. Az ismeretek enciklopédiája*. XIV. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1916. 391.

80 *Budapest lexikon*. II. Szerk.: BERZA László. Budapest, Akadémiai, 1993. 184.

81 CSORBA, 1991. 65. Azonos adatokat idéz Vörös Károly is: VÖRÖS, 1980. 502.

A fent idézett vélemények mellett egy azokkal rokon, ám szűkebb értelemben vett egyesítési gondolat is előtérbe került, amely az arisztokrácia és a gazdasági, valamint kiemelten a szellemi elit érintkezéséről beszél. Gárdonyi Albert a hétszázéves Budapestről megjelent könyvében azt írta, hogy Széchenyi kaszinógondolata éppen azért szolgálta a politikai érdeklődés szélesebb néprétegekre való kiterjesztését, mert a 19. század első felének politikai életét a köz- és főnemesség irányította, és – éppen e monopólium miatt – ez a réteg volt az egyetlen, amelyik egyáltalán érdeklődött e témák iránt. Ezért célozta meg a gróf az értelmiségi csoport szélesítését és tevékeny bekapcsolását az országos döntésekbe. Mindez kapcsolatot jelent a nemesség és polgárság egyesítésének ideájával is, hiszen másutt azt olvashatjuk: a „kaszinóeszmé célját határozottan körvonalazta Széchenyi, amikor azt a nemesség és a polgárság egyesítésével hozta kapcsolatba, mert az ország értelmiségének egy része a polgárság köréből került ki.”⁸² Hasonló felfogást tükröz az *Ország-Világ* című lap egyik 1925-ös cikke, amely azt az állítást, hogy „Széchenyi kezdettől fogva ügyelt arra, hogy az ország első klubja ne csak mágnásokat fogadjon magába”, azzal bizonyítja, hogy „ő maga vendégelte meg a tudós társaság tagjait”, ahol lelkes pohárköszöntőt is mondott.⁸³

Ezzel ellentétes véleményt fogalmazott meg Gergely András és Szász Zoltán, amikor közös művükben azt írták, hogy a Kaszinó a század második felében már régen nem felelt meg alapítója, Széchenyi István óhajának: a különböző társadalmi rétegek egymás közötti érintkezésének”, hiszen „noha mutatóban akadt egy-két nem arisztokrata (miniszter, bankár) tagja”, azért inkább az a jellemző, hogy „az arisztokraták egymás között voltak, s többnyire csak nagy kártyacsatákat vívtak, a lóversenyek esélyeit latolgatták.”⁸⁴

Hogy kinek van igaza? Azt javaslom, hogy ezt három különböző oldalról közelítve próbáljuk megállapítani. Elengedhetetlen a Kaszinó évkönyveiben található tagnévsorok végigbongészése és elemzése, valamint a szabályok, szokások és a belső viszonyrendszer áttekintése. Amint látni fogjuk, a kérdés teljes körüljárásához nélkülözhetetlen, hogy visszanyúljunk az alapító gondolataihoz is.

*„s így országgyűlésen kívül még másutt is feltalálhatja
néminemüleg a' Nemzetet”⁸⁵*

Célszerű mindenekelőtt az 1827. június 10-i első – előkészítő jellegű – ülésen megjelent 45 tagot szemrevételeznünk.⁸⁶ A mágnások jelentős fölényben voltak. A 25 gróf és 7 báró mellett 3 táblabíró, 3 író és egy megyei tisztségviselőt találunk, míg 6 személynél nem szerepel a társadalmi rang vagy a foglalkozás

82 GÁRDONYI, é. n. 110.

83 TÁBORI, 1925. 223. – A Tábori Kornél által említett eseményre 1837. szeptember 10-én került sor, és azon az akadémiai tagok mellett részt vett báró Sina György, Széchenyi számos alkotásának mecénása, valamint W. T. Clark is.

84 GERGELY – SZÁSZ, 1978. 126.

85 SZÉCHENYI István: *Világ*. 334.

86 GNEISSE, 1990. 70.

megjelölése. Kétségtelen tény azonban, hogy a felsoroltak egynegyede a főnemesi körön kívülről érkezett, ami újdonságot jelentett a kor zárt jellegű társas érintkezésében. Az 1827-es esztendő végül 171 részvényessel zárta a társaság, akik között 6 herceget, 73 grófot, 26 bárót és 66 kiemelt rang nélküli személyt találunk.⁸⁷

Lépünk tovább, és vizsgáljuk meg a következő, az 1828. év tagnévsorát!⁸⁸ Meg kell állapítani, hogy a bárói, a grófi és a hercegi címet viselők – a 201 főből 121-en – ekkor is többségben voltak.⁸⁹ Érdekes az egyes címek arányának megoszlása. Hat hercegi rangú részvényest, valamint huszonhat bárót találunk, míg a grófi tagok száma ezeknél jelentősen magasabb: nyolcvankilenc. Ez mindvégig jellemző maradt. A névsor tanúskodik arról is, hogy a Kaszinó már a kezdetektől teljesíteni kívánta az egyik alapítási célt, a külföldön élő arisztokraták visszacsábítását az anyaországba. A tagok között megtaláljuk az addig állandó jelleggel Bécsben tartózkodó Pálffy Antal herceget és Szapáry Miklós grófot éppúgy, mint az életét többnyire Londonban élő gróf Batthyány Gusztávot.

Vizsgáljuk meg a „maradék” nyolcvan nevet is! Ebben a címek és foglalatosságok névsorbeli megjelölése az, ami a segítségünkre siet. Kik ők, akik méltóvá váltak arra, hogy a társadalmi szférák fellegvárába emeltessenek, és közreműködésükkel menjen végbe a társadalmi osztályok egymáshoz kapcsolása? Alig-alig találunk közöttük valódi polgárt. Leginkább táblabírák⁹⁰ neve olvasható, szám szerint huszonnégy, míg őket a „Császári és Királyi Aranykulcsosok” csoportja követi, tizenhat fővel. Alispánok nagy számban, tizennégyen voltak jelen, míg a különféle tanácsosok és főtisztviselők száma is elérte a tizenötöt. Velük szemben elenyésző súlyt képviseltek a ténylegesen polgári foglalkozást űző tagok. Ugyan megtalálható négy-négy nagykereskedő és ügyvéd neve is, ám mindössze két-két „Orvos-Doctor” és építőmester⁹¹ szerepel a listán. Rajtuk kívül a képet csupán egy patikás, egy nyomdatulajdonos (Landerer Lajos), egy haszonbérló és egy „Áts Mester” színesítette, így összesen tizenhat fő. Igaz, közöttük volt a közigazdász Appel Károly, valamint Csapó Dániel, Döbrentei Gábor és Kulcsár István írók, a filozófus és költő Erdély János, az építész Lambert Hacker, illetve Hirsch József és Horváth József orvosok, a gyógyszerész Gömör Károly, Fridrik

87 A Bettina Gneißé által közölt adatok alapján. Lásd: Uo. 98.

88 Az évkönyvek – tekintettel arra, hogy az évi rendes közgyűlést rendszeresen az esztendő első hónapjában tartották – mindig az év eleji állapotról tájékoztattak. Így az adott esztendő évkönyve a kutató számára mindig sokkal inkább a megelőző évre vonatkozóan tartalmaz értékelhető adatokat. Itt kell azonban megjegyezni, hogy az 1828-ban kiadott évkönyv esetében feltehetően nem ez a helyzet, hiszen a Kaszinó „alapjait”, azaz szabályait úgy említi és tárgyalja, hogy azok az 1828. február 3-i és az 1828 októberi közgyűlések határozatainak megfelelően állítottak fel. Lásd: *A' Pesti Casino tagjainak...*, 1828. 33.

89 E tekintetben tehát az általam használt számok megegyeznek a Csorba László által közölt adatokkal. (CSORBA, 1991. 65.) Bettina Gneißé azonban más számokat említ: szerinte ekkor csupán 196 tagja volt az intézménynek. (GNEISSE, 1990. 98.)

90 A táblabírók eredetileg a vármegyei törvényszék valódi bírái voltak. A cím a 19. század első felében mindinkább tiszteletbeli méltósággá alakult, amelyet a közélet főbb szereplői kivétel nélkül megkaptak.

91 Értsd: építész.

Kappel kereskedő, illetve Mayer Ferenc, az Orczy bárók ügyvédje. De a „nem főurak” közé tartozott például a már említett Steinbach Ferenc, valamint (Felsőbüki) Nagy Pál, a liberális politika egyik vezéralakja is. A számok tehát azt mutatják, hogy a kezdeti évben aligha nevezhetjük a Kaszinót a társadalmi párbeszéd fellegvárának, sokkal inkább egy jól elkülönülő réteg exkluzív klubjának, ahová különböző szempontok alapján néhány külső tag is bekerülhetett.⁹²

Az arányok az alapítást követő években sem változtak számottevően. Az újonnan felvettek között többségben voltak a mágnások, hiszen hatvan arisztokrata mellett csupán ötvennyolc egyéb tag nyert felvételt. Így 1830 áprilisában a 289 részes között még mindig a 157 főnemes (54,3%) volt túlsúlyban. Ráadásul a főnemesi címmel nem rendelkezők csoportjának belső összetétele hasonló a korábbiakhoz: tizennyolc táblabíró, tíz aranykulcsost és hét tanácsost találunk, szemben a három nagykereskedővel, két-két orvossal, patikáriussal, könyvtárossal, uradalmi igazgatóval és választott polgárral, vagy éppen az egy szem ügyvéddel és Pest szabad királyi város polgármesterével.

A legjelentősebb új tag kétségkívül Fürst Clemens von Metternich, az osztrák államkancellár volt. Az ő jelenléte azért is fontos a társaság egésze számára, hiszen ez tette egyértelművé, hogy az udvar nem szándékozik bezáratni az ellenzékiesség melegágyának tekintett helyiségeket. Azt, hogy Metternich miért tette meg ezt a lépést, csupán találgatni tudjuk. Mivel ismert, hogy belépése az 1830. június 20-a után kezdődő jegyzési időszakban történt, feltételezhető, hogy az 1830–31. évi európai események hatása alatt álló kancellár így látta biztosítottak Széchenyi és köre ellenőrzését.

Az 1831-es esztendőől kezdve lassan módosultak az arányok: az újonnan befogadottak között immár túlsúlyban voltak az arisztokrácián kívüli személyek, hiszen 1832 elejére az öt gróf és három báró mellett harmincöt egyéb tagot, a következő év áprilisáig pedig egy herceg – Esterházy Pál –, kilenc gróf és négy báró mellett harminchat főnemesi ranggal nem büszkélkedő személyt fogadott kebelébe az intézmény, amelynek taglétszáma ezzel 438-ra emelkedett. Hasonló megállapításra jutunk, ha a Kaszinó tisztségviselőit tekintjük. E területen is 1831-ben történt meg az áttörés, hiszen ez volt az első év, amikor a választmány tagjai között 14:13 arányban többségbe kerültek a nem arisztokraták. Ráadásul ekkor lett a háromtagú igazgatóság tagja egy táblabíró, Mérey László.

1840 áprilisának elején a Kaszinó 572 részese között 19 herceg, 144 gróf és 59 báró, azaz 222 arisztokrata nevét jegyezték fel. Ez azt jelentette, hogy ők immár együttesen is csupán a Kaszinó tagságának alig több mint egyharmadát, 38,9%-át tették ki. Mégis, távolabbra, az 1847-es esztendőre tekintve az is látható, hogy az intézmény valós társadalmi összetételének arányai középtávon is csupán csekély mértékben módosultak. Az 574 tag között mintegy száz körülire tehető a valóban polgári egzisztenciával leírható személyek száma, és ezek továbbra is azok közül kerültek ki, akikre a főnemességnek – saját anyagi és szellemi

⁹² Ezeket a szempontokat leginkább az említett személyeket az arisztokrácia egyes tagjaival összekötő érdekviszonyokban kell keresnünk.

„polgárosodásához” – leginkább szüksége volt. Hogy kik ők? Nagykereskedők, bankárok, a főurak hitelezői, a váltófeltörvényszék bírái, a pesti egyetem orvos-professzorai, a legnagyobb fővárosi építési vállalkozók – egyben palotáik és bérházaik építői –, valamint a főurak ügyvédei és jószágkormányzói.

„Do ut des”⁹³

Természetesen egy mégoly előkelő társaság sem lehetett meg választott vezetőségi testület nélkül. Ennek léte és működése semmiképpen nem nevezhető mellékesnek, hiszen a helyesen működő választmány nem csupán a Kaszinó zökkenőmentes működéséért tehetett sokat, de nagy szerepet játszott a „demokratikus” ideák elterjesztésében is. Ugyanis semmilyen szabály nem rendelkezett arról, hogy kiket kell megválasztani a vezetésre kijelölt férfiak közé, és olyan rendelkezés sem látott napvilágot, ami kiváltságos pozíciót biztosított volna a nagymúltú családok sarjainak. Ez látszólag nem kardinális kérdés, ám ebben a protokolláris szabályok által erősen befolyásolt miliőben mégsem volt egyértelmű, hogy miként fogadja mondjuk egy ősi grófi család sarja azt a helyzetet, amikor a „második otthonául” választott közegben osztoznia kell a vezetői szerepen egy általa „parvenünek” tekintett „újnemessel” vagy polgárral. Azt, hogy ez a mentalitás mennyire élő volt még akár a két világháború közti időszakban is, nagyon jól mutatja a *Népszava* 1921-es beszámolója arról, hogy Pallavicini őrgróf kezdeményezte Batthyány Ervin kizárását a Nemzeti Kaszinóból, mert az szerinte kompromittálta magát a forradalom alatt. A szerző kommentárja szerint „kissé furcsa, amikor... a XVIII. század végén bevándorlott család leszármazottja tart „a magyar úr” feddhetetlen magaviseletéről előadást annak, aki magyar őseit a XII. századra tudja visszavezetni.”⁹⁴

1829-re tulajdonképpen kialakult a Kaszinó irányításának az a belső rendje, amely mindvégig változatlanul megmaradt. Az 1829-es statutum szerint az egyesület belső életének legfontosabb eseménye az évi rendes közgyűlés, amit mindig január utolsó vasárnapján tartottak meg.⁹⁵ A köztes időszakban az intézmény élén egy 24 tagú Választmány állt, amely minden, a Kaszinó működését érintő fontosabb kérdésben döntést hozott. Az eredeti rendelkezés szerint a Választmány tagjainak egyharmada minden évben kilépett és a helyükre újakat választottak. Hogy ez a testület jelentős befolyással bírt a Kaszinó életére, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy itt határoztak a társaság nevének megváltoztatásáról, megalkotva ezzel a máig ismert elnevezést. A „Választottság” dön-

93 Amihez Széchenyi hozzászói: „E három szó egész systémámat magában foglalja.” Lásd: SZÉCHENYI ISTVÁN: *Stádium*. 294.

94 A „magyar ur”. In: *Népszava*, 1921. március 17. 4.

95 Az első években két közgyűlést is tartottak, az egyiket a már említett január végi időpontban, míg a másikat június hónapban. Az előbbit nevezték a „nagy közgyűlésnek”, az utóbbi pedig a „kis közgyűlés” volt. A júniusi közgyűlés néhány év elteltével kezdett elmaradozni, majd végleg elűnt.

tött tagfelvételi ügyekben is, méghozzá úgy, hogy „A’ melly hazafi a’ Casinónak Részese kíván lenni, akaratiának az igazgatóság előtt való kinyilatkoztatására kérettetik. Az Igazgatók azt eleibe terjesztik a’ teljes számmal egybegyült Választottságnak ’s ez a felvételt votummal határozza-meg. A’ belépni kívánó nevét megmondja az azt Ajánló az ülésben, a’ hol senki az ellen vagy mellette szóllani nem fog, hanem, kiki csendesesen veti golyóbisát a’ mint akarja.”⁹⁶ Ezért is meglepő, hogy a testület tagjai között már az alapítást követő évben egyenlő számban találunk arisztokrata és főrangú címmel nem bíró személyeket. Igaz, közöttük helyet kaptak olyan fontos egyéniségek, mint például báró Wesselényi Miklós, a két Festetics gróf vagy éppen báró Stenlein Eduárd, több Rend nagykeresztese, császári és királyi valós belső tanácsos és császári és királyi aranykulcsos. Am megtaláljuk itt a két nagykereskedőt, Szártóry Jánost és Kappel Fridriket, valamint felbukkan Kemniczer Károly neve is.

Ez a jelenség a század harmincas éveiben tovább erősödött. Az egyre bővülő létszámú testületben – 1833-ban már 30 tagú – a példaként kiragadott 1837-es évkönyv által felsorolt „választottsági tagok” között már csupán három gróft (Dessewffy Aurél, Ráday Gedeon, Teleki Sámuel) és négy bárót (Bánky Pál, Jósika Miklós, Orczy György és Wenckheim Béla) találunk, a többiek mind „közönséges” részeseek. Igaz, ők sem akármik. A névsorból kitűnik, hogy a korabeli Pest minden nevesebb szereplője megtalálható a Kaszinó urai közt. Elég, ha csupán Fáy András, Hanzély Márton, a színházépítő Földváry Gábor, vagy a Széchenyi vállalkozásaihoz is jelentős anyagi támogatást nyújtó Sina György nevét említjük.

Az operatív teendőket a háromtagú Igazgatóság látta el. Az első teljes eszendő igazgatói gróf Berényi Lajos, gróf Fekete Ferencz, és maga gróf Széchenyi István voltak. Feladatuk szerint a „Választottság határozásai végrehajtását, valamint a’ Casinóra ’s az abban lévő cselédekre való felügyelést ’s a’ pénzbeli kiadásokat három maga közül választandó Igazgatóra vagy Directorra ... bizza.”⁹⁷ Ez a megbízatás mindvégig megmaradt fontos és reprezentatív társadalmi funkciónak, aminek nem mond ellent az a tény sem, hogy a Kaszinó vezetése hosszú időn keresztül egy korántsem főrangú származású patikárius, a már említett Pregardt János nevéhez köthető. Gondosan ügyeltek arra, hogy a mágnások ne sajátíthassák ki az igazgatói helyeket. Legalábbis erről tanúskodnak a gróf Dessewffy Aurél által gróf Széchenyi Istvánhoz írt levél szavai: „A kaszinói ülés resultatumi iránt bizonytalanok vagyunk. Pregardt ellen nagy az oppositio. Maga az oka: il a de très mauvais facons aux séances de comité. Más részről nem Szapáry Józsefet, hanem Festetics Vincét akarják igazgatónak. Egy harmadik nuance Bánffy Pált kívánja; így hát Te, Bánffy, Festetics, három mágnás. Megint nem jó...”⁹⁸

96 *A’ Pesti Casino tagjainak...*, 1828. A Választottság későbbi rendelkezései. II. 38.

97 Uo. 35.

98 Gróf Dessewffy Aurél levele gróf Széchenyi Istvánhoz. Pest, 1836. február. Közli: BARTFAI SZABÓ, 1943. 258.

Mindezek után térjünk vissza az alapító gondolataihoz, és keressünk választ nála a feltett kérdéseinkre! Vizsgáljuk meg, hogy miben látta ő a Kaszinó társadalmi küldetését, az általa oly sokszor hangoztatott „közepesülés” lényegét! Vajon tényleg a haza minden lakosa helyet foglalhatott volna a tisztas falak között? Széchenyi példázatából látszólag ezt is gondolhatnánk, hiszen a „concentratio” szükségességéről írva azzal érvelt, hogy a „falun nevelt ’s alacsony helyzetetésü azt hiszi sokszor, hogy minden városi lakos romlott, ’s a’ magas születésü elfajult... Az úgy nevezett’ nagyvilágban nevelt pedig, kün a mezőségen csak faragatlan társakat képzel... A’ nép embere a’ hivatalbelieket vagy Urunknál kedveseket igen gyakran hazaárulóknak, lelkek fenekéig elromlott ’s minden ármánnyal ’s rossz mesterkedéssel felruházott uri személyeknek tartja... A’ hivatalt ’s felemelkedést vadászó ellenben mindenütt zavart, titkos egyesületeket ’s több efélet- lát... ’S így a’ két rész többnyire úgy áll egymás elleniben, mint azon uri személy – ki pőréen éjfél tájon kiment a’ holdat, vagy nem tudom, mit keresni, – a’ kéménytisztítóval, azt kísértetnek, ez pedig a nagyságost léleknek tartván.”¹⁰⁰

Léteztek persze a társadalomban más törésvonalak is. Az ugyanis, aki „körülállási miatt hazáját soha kívülről, de csak mindég belülről láthatá, lassan lassan tán pirulva fogja megvallani: hogy ő előbb olyanokat ítél el ’s kárhoztatott, a’ mikrül legkisebb tiszta ’s rendelt képze se vala”, és „általjában puha ’s asszonyos urfíknak tartotta”, pedig „annak ugyancsak legénynek kell lenni, ki a’ Gallussal vagy Törökkel megmérkőzni bátor”.¹⁰¹

A Kaszinó mégsem elsősorban ezen szakadékok áthidalását szolgálta. A célokra vonatkozó egyértelmű utalásokat találunk a *Világ* című munkában. Széchenyi azt írja, hogy a Kaszinó létrehozásának célja, hogy a már meglévő társashelyek kínálatát bővítse, hiszen így a hölgyek és az urak „ha akarnak, casinóba is mehetnek, melly az előtt nem volt, ’s mindig nyitva áll, – ha nincs is társaság, csukva is a’ theatrum, hideg is van az utszákon, ’s már úgy is napestig otthon ültünk ’s a’ t.”¹⁰² Így tehát eleve azok kerültek számbavételre a lehetséges látogatók között, akik egyébként is élénken részt vettek Buda-Pest szűkös társas életében. Ők pedig nem voltak sokan.

Más oldalról közelítve Széchenyi teljes joggal vélekedett úgy, hogy „egy magányos Ember... mindent egy oldalról lát, mert lehetetlen, hogy egyszerre két ponton állhasson”,¹⁰³ ám „ha némelyek hibáznának is, az egész ezer Velőből álló Egyesületnek Sulya, a’ helyes irányba megint visszahozná a’ Választást.”¹⁰⁴ Ezért „a fontolgatásokra lehető legjobb... egy Casino, mellyben nincs házigaz-

99 GÁRDONYI, é. n. 110.

100 SZÉCHENYI István: *Hitel*. 171–173.

101 Uo. 177.

102 SZÉCHENYI István: *Világ*. 354.

103 SZÉCHENYI István: *Lovakrul*. 237.

104 Uo. 236.

da, ki iránt valamely deferentiával viseltetni kellene; nincs feszes pedant tanácskozás, melly megint többnyire nem engedi a' tárgyak tökéletes kifejtését; s végre nincs a' véletlen fejtegetők 's tanácskozók közt azon zsibbasztó egyenetlenség, melly annyiszor visszaveti a' helyest 's elfogadhatja a helytelent", és „így az okoskodásokban nem annyira rang, cím, 's több illyes, hanem inkább értelmi súly győz!”¹⁰⁵

Mégis, kik között is folyt ez a rendi határok felett átnyúló diskurzus? Kik azok, akik az arisztokrácia, illetve „a hon eldarabolt ereinek egyeztetésére hivatott független magyar birtokosok”¹⁰⁶ mellett résztvevői voltak ennek a párbeszédnek? Erre is a *Világ*ban találunk választ: „Nevezetesb egyesület alig állhat fel csak kirekesztőleg egyfelekezeti részesekből, hanem abban természetőnek, fabricansnak, kereskedőnek's a' t. lenni kell”.¹⁰⁷ Később ezt pontosítja: „Itéletem szerint a' művészi, gyártói, kereskedői felekezeteket általánosan fel kell emelni, úgy hogy személyök 's vagyonok legkisebb megtámadtatástul is mentes legyen, 's az ebből folyó tökéletes bátorság a' dolog veleje, ez az egyesületek talpköve 's philosophiája.”¹⁰⁸ Ezt a kategorizálást másutt is megerősíti, hiszen ugyanezekkel a csoportokkal találkozunk akkor, amikor arról ír: állítsuk mérceként magunk elé a külföldet, s azt fogjuk látni, hogy „a művészi 's kereskedési felekezetek (...) az egész közönségtől nagy becsben (...) tartatnak.”¹⁰⁹ Így bontakozott ki az a társaság, amelyik az „értelmiség” szellemi tőkéjét egyesítette az üzleti élet kiválóságainak anyagi lehetőségeivel, amihez a társadalmi presztízst és bizonyos ajtók soron kívüli megnyílását az arisztokrácia biztosította. Ez a képlet egészen az első világháborúig nem is változott. Lényeges változás csak a „nagy háborút” követően, főként az 1930-as években következett be, de ez már egy másik dolgot tárgya kell, hogy legyen.

Megállapíthatjuk tehát, hogy Széchenyi az Ilk Mihálynál idézett és a Kaszinó alapszabálya által áttételesen sugallt, a társadalom minden réteg számára – legalább elviekben – nyitott intézményt nem hozott, de nem is hozhatott létre. Ahogyan azt *Az Újság* publicistája 1913-ban szellemesen megfogalmazta: „a Casinóban a mi fénylik, az arany, s a mi aranyozott az ott nem fénylik.”¹¹⁰ Mégse becsüljük le a hatást, amit a kezdeményezésnek sikerült elérnie! A társadalmi osztályok egyesítésének ugyanis létezik egy olyan értelmezése, amely az egyesítést leginkább az arisztokrácián belül képzelel el és azt mondja, hogy az intézmény egyik legnagyobb vívmánya az, hogy „a szórakozást, élvezet külföldön kereső arisztokráciát és nagybirtokos osztályt a Nemzeti Kaszinó gyűjtötte először össze... s mert a kaszinó útján (...) kellemes társadalmi élet fejlődött ki, megszerették a fővárost, abban állandó lakul palotákat emeltek, s nem találták többé szükségesnek a külföldet oly gyakran fölkeresni, vagy (...) egész életüket

105 SZÉCHENYI István: *Világ*. 359.

106 Uo. 353.

107 Uo. 411–412.

108 Uo. 414.

109 Uo. 428.

110 *Klubélet Budapesten*, 1913. 131.

ott leélni. A főváros után megszerették az országot, a népet, levetkőzték az idegent, s a nemzeti nyelvet, erkölcsöt és szokásokat visszahelyezték természetes jogaikba.”¹¹¹

Hogy ez a törekvés teljes sikerrel járt-e? Bizonyosan nem, hiszen akkor Weis István 1930-ban nem írhatta volna szinte ugyanazt, mint száz évvel korábbi elődei: a felső négyezernél látjuk a legjobban a magyar társadalom egyik alapvetően rossz tulajdonságát, hogy azt a kölcsönös megbecsülés angol-amerikai elve helyett a kölcsönös lenézés jellemzi, és így a nemzeti érdekazonosságok erkölcsi és anyagi összefogó erejével szemben többnyire a szétválasztó erők győzedelmeskednek. Szerinte a régi mágnás lenézte az új bárót, az ősmagyar családból származó az indigénát, a bankár vagy gyáros báró a tisztviselői arisztokráciát, azonban – nagyobb műveltségre vagy legalább munkateljesítményre hivatkozva – a régi grófot is; a felsőbb rétegek pedig együttesen tekintettek szánakozva az elerőtlenedett, anyagi tönk szélére került középosztályra.¹¹²

*„Politizáló nemzet vagyunk és így mi sem természetesebb,
minthogy az egy politikát követők... pártkört is szerveznek,
amelynek megjelenési formája: klub”¹¹³*

Külön fejezetet kell szentelni a Nemzeti Kaszinó politikai súlyának, annak a nem csekély szerepnek, melyet a hazai közéletben alapításától fogva betöltött. Azt már korábban is láthattuk, hogy milyen szerepet játszott a Kaszinó a hazai politika súlypontjának Pestre helyezésében. A már említett Pásztor Mihály szerint „hosszú ideig a mágnás casino öreg, sárgásbarna meszelt házában süttöttek-főzték, innen irányították az országos konzervatív politikát”.¹¹⁴ Ilk Mihály is úgy mutatta be a Kaszinó galériáját, mint ahol „a képviselőházban megszakadt vita... folytatódik..., s nem egy törvényjavaslat sorsa dől el ez en miniatűr országgyűlésen”.¹¹⁵ A *Szalón Újság* pedig azt írta: „A nemzeti kaszinó, társadalmi életünknek ez az elsőrendű tényezője, Széchenyi hagyományainak letéteményese ma is hangadó az országban. Ma is vezérszerepre hivatott. Termeiben megfordul a haza minden számottevő férfia. Itt vitatják meg főuraink az aktuális politika minden nevezetesebb kérdését...”¹¹⁶

Az intézmény politikai súlyáról és befolyásáról legendák születtek. Az igazi kérdés az, hogy ezek mennyiben feleltek meg a valóságnak? Ennek megválaszolásához szükséges, hogy tisztázzuk: a Nemzeti Kaszinó hagyományos köre, a társadalmi elit mekkora szerepet játszott az országos politikában, illetve ez a

111 ILK, 1891. 125.

112 WEIS, 1930. 144.

113 *A klubélet*, 1928. 1059.

114 PÁSZTOR, 1934. 6.

115 ILK, 1891. 132.

116 *Nemzeti Kaszinó*, 1902. 7.

szerep miként változott. Másképpen fogalmazva: mennyiben felelt meg a társadalmi elit a politikai elitnek. Ennek a kérdésnek van létjogosultsága, hiszen a politikai elitet mindenkor el kell határolnunk a társadalmi elit fogalmától. Ez a különbségtétel nem magától értetődő, hiszen a két kör metszete minden társadalomban többé-kevésbé szignifikáns, tehát a társadalmi elit jelentős mértékben részt vesz az országos politika irányításában, míg az országos politikába bekerülő személyek párhuzamosan tagjává válnak a szűkebb társadalmi elitnek is. Előfordulhat azonban, hogy a két elitcsoport elhatárolódik, és inkább a különválásuk, semmint az összefonódásuk jellemző.

A reformkorban az ország politikai életét irányító csoport azonban még minden kétséget kizáróan az arisztokrácia volt, ám az igazi befolyás egy viszonylag szűk kör, néhány nagy család kezében összpontosult. Vagyoni fölényükhöz intézményesített politikai befolyás társult, hiszen a felsőtáblán személyes szavazati joggal bírtak, de őket találjuk a zászlósúri méltóságokban és a kancelláriai, helytartótanácsi, erdélyi guberniumi, felsőbírósági és pénzügyigazgatási vezető pozíciókban is.

A Nemzeti Kaszinó vezetése ugyanakkor nem egy alkalommal maga szólalt fel a falak közti nyílt politizálás ellen. Ez persze egyben a legékesebb bizonyítéka annak, hogy az épületen belül élénk eszmecsere folyt, heves vitákkal tarkítva. Már 1841-ben sor került az alapszabály kiegészítésére, ami ezután kimondta: „hogy (...) eredeti rendeltetésének annál inkább megfelelhessen az intézet és nemcsak minden osztályú, hanem minden állású is legkisebb korlátozás nélkül résztvehessen abban, a kaszinói egyesület semmiféle politikai színre mutatható lépést vagy határozatot nem teend, mely a végrehajtó hatalom rendeleteivel egybeütközésre jöhetne...”¹¹⁷

Ennek ellenére sem kerülték el a Kaszinót a jelentősebb politikai botrányok. Ezek között is az egyik legismertebb az, amely a reformkor két politikai óriásához, Széchenyi Istvánhoz és Kossuth Lajoshoz egyaránt kötődik. Történt ugyanis, hogy – Pesten megtelepedvén – 1836 májusában Kossuth Lajos kérte felvételét a Nemzeti Kaszinóba. Az a Kossuth Lajos, akinek ekkor már neve volt, és akinek ajánlója sem akárki: maga báró Wesselényi Miklós. Miután a felvételi ajánlás a szokásos módon megjelent a hirdetőtáblán, Széchenyi azonnal – és meglehetősen szokatlan módon – személyes találkozóra hívta a fiatal nemest. Május 28-án a naplójába az alábbiakat jegyezte: „Wessel[ényi] behozta Kossuthot a Kaszinóba stb. Szétrombolta ezzel a társaságot, – a munkámat – mily nehéz munka volt!”¹¹⁸ A feltehetően mindkettejük számára emlékezetes találkozót Kossuth mintegy fél évszázaddal később így örökítette meg:

„Pestre mentem megtelepedni, a mint az országgyűlés berekesztetett. A „nemzeti kaszinó” tömérdek hírlapot hordatott és szép könyvtára volt, szerettem volna hasznukat vehetni, megkértem Wesselényit, hozza ajánlatba felvételemet. Természetesen rögtön megtette. – Alig hogy a felvételi ajánlás a palatáblára

117 *A Nemzeti Casino névsora...*, 1841.

118 SZÉCHENYI István: *Napló*. 820.

kiíratott, Széchenyi megszólított, hogy beszélni kívánna velem négy szem közt bizalmasan. Előadta, hogy mi céljai voltak a Kaszinóval, s mennyi bajába került lecsillapítani a féltékenységet „oda fenn”, a hol nagyon nem szerették a gondolatot, hogy a magyar mágnások Béctől elszokjanak, s még inkább nem szerették, hogy legyen otthon a hazában egy Társas gyűlhely, ahol azok, a kik lendíthetnének valamit ezen a szegény hazán, találkozhatnak, eszmét cserélhetnek, a tevékenységre ingeret kaphatnak. De hát üggyel-bajjal sikerült azt az idegenkedést legyőznie, a dolog megvan, már nem félnek „oda fenn” a kaszinótól, maga Metternich is tagja, s „regis ad exemplum totus componitur orbis”. Már most (mondá), ha Ön (már hogy én!) felvéteti magát, Metternich újra gyanakodóvá leszen, azt fogja gondolni, hogy itt valami agitacionális fészek készül, még eszébe juthat ki is huzatni a nevét a tagok lajstromából, s persze a kolompos nyáját von maga után. Kérem Önt, nagyon kérem, vonassa vissza az indítványt. Mondhatná Ön: ha nem tetszik, golyózzanak ki. Hja! Az nem megyen. Ön: nagyon népszerű ember; a Kaszinó járatta tudósításait két példányban; nagyon kapós volt, – az nem megyen; talán ha mehetne, sem megyen; a golyózásból így is, amúgy is szakadás lenne, épp ebben van a baj. Nagyon kérem Önt, ne hozzon minket zavarba, lépjen vissza; mert ha Ön inszistál, Jézus-Mária uggyse, tartok tőle, hogy a mit oly nehezen építettem, összedől. –

Igy Széchenyi. Csodálkoztam, s – nem tagadhatom – bosszankodtam is a társadalmi ostracismus e furcsa neme felett. Bocsásson meg nekem a gróf – mondám – ha őszintén bevallom, hogy Mortimer szavai Lord Leicesterhez ötlenek eszembe Schiller Mária Stuartjából:¹¹⁹ „wie kleine Schritte geht ein so grosser Lord an diesem Hof” – de hát ez nem az én dolgom; hanem mondja meg nekem a gróf: igazán potencirozott Sámsonnak néz Ön engem, a kinek nem is kell az oszlopokat megráznia, hanem elég egy hirlappal kezében, egy szivarral szájában amott a harmadik szobában egy karosszékben betelepiednie, miszerint ez az Ön épületet összeomolják? Mert azt csak nem teszem fel a grófról, hogy engem annyira nem gentelmannek tartson, miszerint azt tegye fel rólam, hogy a kaszinó hospitalitásával visszaélni képes lehetnék?

– Dehogy teszem fel, dehogy teszem fel, Isten őrizzen! De hát lássa: Ön nem is képzelem, mennyire fontos embernek tartják Önt „oda fenn”, nagyon gyanakodó szemmel nézik, félnek Öntől ez tény, én tudom, ebben van a dolog bibéje.

Megvallom – felelém – ezt csakugyan nem képzeltem, nem is képzelem, nem bírom elgondolni, hogy minek köszönhetném ezt a csiklandós megkülönböztetést. De nem ez van a dologban. Hiszen van itt a kaszinó tagjai közt ember, a ki igazán Sámson, minden tekintetben Sámson, nem ilyen törpe egyéniség, mint szerény magam. Wesselényit értem; tőle bizony félnek oda fenn, megmutatták, hogy félnek, mert hiszen borura-derüre már „nota” pert is akasztanak a nyakába, oly kitüntetés melyben én még nem részesültem, lehet hogy fogok, de ekkorig még nem részesültem; hanem azért, hogy az a „Sámson” tagja a kaszinónak, bizony nemcsak hogy az Ön épülete össze nem dőlt; de még csak

Metternich sem lépett ki, nem is teszi, mert nevetségessé tenné magát, pedig ő okos ember; tudja, hogy „le ridicule tue” (a nevetségesség ő). Hát nem ez van a dologban. Ellenszenv van. Nagyon sajnálom, mert örömömre vált volna közlegénykednem a haza jövődjének azon zászlaja alatt, melyet ön oly dicsőségesen kibontott, s azt hittem jöhet idő, midőn becsületes igyekezetemnek tán sikerülhet tenni valamit, a mi feljogosíthat ezt mondani Széchenyi Istvánnak: „én is itt vagyok! I, prea sequar.” De hát rokonszenvről, ellenszenvről ember nem tehet; nem akaratától függ; terem, mint a subagallér. Tünnöm kell. Reménylem, annyit felteszen felőlem a gróf, hogy a hol elvről, közügyről van szó, nincs az Istennek az a teremtett embere a föld kerekiségén, akinek komor tekintete előtt meghátrálnék; de itt nem arról van szó; a kaszinó a gróf úr teremtménye; itt ön a házi gazda; én annak nézem, s nem szokásom oda tolakodni, ahol tudom, hogy nem szívesen látnak. Hát legyen nyugodt a gróf, nem alkalmatlankodom a méltóságos uraknak; visszalépek, egy kis csodálkozást viszek magammal, de biztosítom méltóságodat, hogy ez egy mákszemnyit sem fog csorbítani azon őszinte mély tiszteleten, mellyel Ön iránt viseltetem.¹²⁰

Megköszönte engedékenységetem s viszontbecslése felől biztosított. – Ilyen volt az első beszélgetésem gróf Széchenyivel.”¹²¹

Széchenyi akciója végül sikerrel járt, hiszen az ominózus beszélgetést követően Kossuth valóban elállt felvételi szándékától, azzal, hogy fenntartotta magának a jogot, hogy meghívásra szabadon megjelenhessen az épületben.¹²²

A reformkori magyar politikatörténet fejlődése nem érthető a Nemzeti Kaszinó befolyásának, az ott lezajlott viták megtermékenyítő erejének és a falak között – titokban vagy nyíltan – megkötött paktumok jelentőségének figyelmen kívül hagyásával. A tagok politikai érdekérvényesítő ereje azonban a század második felében megkopott. Ennek okait elsősorban a párhuzamosan ható társadalmi folyamatok összességében kell keresnünk: az anyagi javak jelentős átcsoportosulásában, a politikai befolyással rendelkező rétegek kiszélesedésében (ami természetes módon eredményezte az addig legalább informális módon fennálló egység megbomlását is), a társadalmi nyilvánosság általános expanziójában, és még számos ezekkel kölcsönhatásban lévő központi és periférikus jelenségben. Ezek együttesen eredményezték azt, hogy az intézmény már nem tudta visszanyerni korábbi politikai tekintélyét. Az arisztokrácia korlátlan társadalmi befolyásának bealkonyult...

120 Ilyen nyersen semmi esetre sem mondhatta ezeket Széchenyinek, mert akkor ez nem köszönte volna meg engedékenységét. [Viszota Gyula megjegyzése.]

121 Közli: VISZOTA, 1927. I. 772–773.

122 Lásd: Kossuth Lajos levele Pregardt Jánoshoz. Pest, 1836. május 29. Közli: Uo. II/2. 665.

Külön is meg kell emlékezni a Kaszinó küldetésének egyik fontos letéteményéről, a társaság büszkeségéről, a könyvtárról.¹²⁴ A gyűjtemény az egyik legrégebb és legtekintélyesebb „társasági” bibliotéka volt az országban, melyet ennek megfelelően Antal Mihálytól – az első könyvtárnoktól – kezdve mindenkor a magyar tudományos élet elismert egyéniségei, Pákh Albert, a történetíró Szalay László, Tóth Lőrinc, Toldy Ferenc, Barna Ferdinánd és – az utolsó önálló könyvtárosként – Urházy György felügyeltek, mindannyian a Magyar Tudományos Akadémia tagjai. A könyvtárnoki állás később a titkárnoki és a pénztárnoki állással lett egyesítve, ami a gyűjtemény stagnálását eredményezte.

A bibliotéka alapításának gondolata már a legkorábbi időkben felmerült, és annak kezdeményezője maga gróf Széchenyi István volt, aki 1827-ben saját könyvtárából 338 kötetet adományozott a Kaszinónak. Példája követésre talált, és rövid időn belül további 250 kötet érkezett, részben adományként, részben „kölcsönbe”. Károlyi István igazgató is kiemelt figyelmet fordított a gyűjtemény gyarapítására. Ennek köszönhető, hogy már kezdetben évi 1.000 és 1.500 forint közötti összeget fordítottak az olvasnivaló beszerzésére. Ezt az összeget nem csupán könyvek vásárlására költötték, de jelentős mértékben folyóiratok előfizetésére is, aminek következtében az épület falai között megtalálhatók voltak a legjelentősebb hazai és külföldi lapok.¹²⁵ Ezek elősegítették a részeselek tájékozódását a hazai és külföldi politika világában, míg az olvasott hírek és fejtegetések gyakran a viták és eszmecserék kiindulópontját jelentették. Széchenyi nyíltan vallotta: az emberi kiteljesedés elengedhetetlen feltétele a különféle ismeretek megszerzése, hiszen „Éledelel nélkül sem állat, se növény nem élhet, nem lehet. Ugy az ember se; csakhogy neki még többféle eledelre van szüksége. (...) –

123 Gróf Széchenyi István feljegyzése 1832 októberéből. Közli: DIÓSZEGI, 1988. 144.

124 A könyvtár kiemelt szerepét előrevezetik a Kaszinó első, 1828. évi évkönyvében az intézmény céljait megfogalmazó sorok: „A’ Casino nemes maga viseletű embereknek kellemetes társaszkodás végett való Egyesülete, mellyben azok tudományos és legfőképpen gazdasági ’s kereskedelmi tárgyakról beszélgetnek, vagy hasznosabb könyveket és Ujságokat olvasnak.” Lásd: *A’ Pesti Casino tagjainak...*, 1828. Alapjai I. 33.

125 Ezek: a *Wiener Zeitung*, az *Oesterreichischer Beobachter*, az *Ofner und Pester Zeitung*, a *Jelenkor* (társlapjával, a *Társalkodóval*), a *Hírnök*, a *Gazetta Lurowska*, a *Gazetta di Milano*, az *Augsburger Allgemeine Zeitung*, a *Münchner politische Zeitung*, a *Preussische Staatszeitung*, a *Berliner politische Wochenblatt*, a *Journal de Francfort*, a *Journal des Débats*, a *La Charte des 1830*, a *L’Echo français*, a *Galimani’s Messenger*, a *The London and Paris Observe* és a *Journal de St. Petersburg*. A nem a politikai hírlapirodalom körébe tartozó kiadványok közül az alábbiak kívánnak említést: *Theaterzeitung*, *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Allgemeine Bauzeitung*, *Jahrbücher des polytechnischen Instituts*, *Allgemeine österreichische Zeitschrift für den Landwirth*, *Forstmann und Gartner*, *Musikalische Zeitung*, *Das Ausland*, *Blatter für literarische Unterhaltung*, *Eisenbahn-Journal*, *Allgemeine landwirtschaftliche Zeitung*, *Gersdorff’s Pepertorium der gesamten deutschen Literatur*, *Revue de Paris*, *Revue de deux mondes*, *Revue britannique*, *Sporting Magazine*, *Quarterly Review*, *The British Foreign Review*, *Foreign Quarterly Review*. A címsort a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára kéziratárának Széchenyi-gyűjteményében fellelhető, a Kaszinó olvasószobájában megtalálható hírlapokról dátummegjelölés nélkül készült jegyzék alapján közli: GNEISSE, 1990. 128–129.

Eledel kell testének, mert a' nélkül meghal, 's mennyiféle. Étél, ital meleg, álom, 's a' t. Eledel fejének mert a' nélkül állat marad 's milly különféle: társasági rendszabások ismérte, ház körüli munka, világi tudomány 's a' t. Eledel végre szívének, mert másképp vad marad, 's hánynemű: fiui, rokonbeli szeretet, barátság, szerelem, hazaszeretet 's a' t."¹²⁶

A kaszinói könyvtár pedig egyre gyarapodott. A beszerzések, hagyatékozások és ajándékozások nyomán 1834-ben már mintegy 3.000 művet foglalt magában, amelyek legtöbbször azonban nem magyar, hanem angol, francia vagy éppen német nyelvű kiadvány volt, melyek „néhány Részesek külön sajtójai, kik azokat haszonvételre ideig óráig beadták.”¹²⁷ Ezért is határozott a Kaszinó vezetősége arról, hogy 1829-től a könyvek beszerzésére fordított összeget csakis magyar nyelvű kötetek vásárlására szabad fordítani, hozzátéve, hogy a szándék az, „hogy a' mint a' jobb magyar munkák megjelennek, azokat mind megszerezze 's így a' magyar literatura haladásával a' Részesek 's vendégek könnyebben megismerkedhessenek.”¹²⁸ Ezt a törekvést nem mindenki fogadta egyértelmű helyesléssel. Sőt, a *Hasznos Mulatságok* című folyóirat szerzője 1840-ben kifejezetten kikelt a kaszinók ez irányú tevékenysége ellen, mondván: azok olvasótermei elveszik az előfizetőket a hírlapoktól és könyvektől, ami a lap- és könyvkiadás ellehetetlenülését és elsorvadását hozhatja magával.¹²⁹

A gyűjtemény jelentős bővülését hozta magával az 1842-es esztendő, amikor gróf Dessewffy Aurél az intézetnek adományozta nagy értékű könyvtárát, a 278 önálló munkát jelentő 433 kötettel. Ebben a magyar kiadványok mellett szintén szép számmal voltak megtalálhatóak különféle latin, német, francia, angol spanyol és olasz nyelvű munkák. Így alakultak ki annak a nagy becsben tartott gyűjteménynek az alapjai, amiről Julia Pardoe¹³⁰ és a híres dán meseíró, Hans Christian Andersen¹³¹ is elismerően emlékezett meg. Volt is mire büszkének lenni: a látogatók csodálatukat fejezték ki Calepinus szótárának 1605-ös bázeli kiadása, az *Augsburger Allgemeine Zeitung* 1798 óta meglévő teljes gyűjteménye,¹³² vagy a *Quarterly Review* összes számát tartalmazó szekrények láttán. A mai kutató számára bizonyos nehézségek forrása, hogy a könyvtár állományát bemutató katalógus a reformkorból nem maradt ránk, így a gyűjtemény nagyságára vonatkozóan csupán a becsült adatokat ismerjük. Az első teljes és megbíz-

126 SZÉCHENYI ISTVÁN: *Hitel*. 237.

127 *A' Casino részeseinek...*, 1829. Tudni valók. VI. 56.

128 Ezt a rendelkezést a későbbiekben következetesen be is tartották, és rendszeres megerősítést nyert, hogy „A' Casino pénztára mind eddig csak magyar könyveket szerzett 's egyedül azok tulajdonai.” Lásd: *A' Casino részeseinek...*, 1829. Tudni valók. VI. 55–56.

129 M.- I.-, 1840. A cikkekre több mint száz évvel később született válasz: DERZSÉNYI Béla: Használtak-e a kaszinók a könyv- és hírlapkiadásnak. In: *Magyar Könyvszemle*, 1942. 423–426.

130 „The Library although yet in its infancy, contains many valuable books of reference; and in the reading-room Englishmen will find the Quarterly, Edinburgh, and Westminster Reviews, the Athenaeum, Galignani's Messenger, and all the best Continental journals.” Lásd: PARDOE, 1840. vol. 3. 2.

131 FÜLÖP, 1978. 91.

132 Az 1798 és 1848 közötti évfolyamok hiánytalan gyűjteményét 1855-ben Szilágyi Ferenc adományozta a társaságnak, az ezt követő számokat a Kaszinó maga szerezte be.

ható felsorolás csupán 1850–51-ből származik. Ez alapján közölte Toldy Ferenc az *Új Magyar Múzeum* című lapban olvasható listát, amely szerint a Kaszinónak akkor 2362 munka volt a birtokában, ami 6506 kötetet jelentett. Ehhez hozzászámítandó még a 460 „futó darab”, a 70 „újdonsági darab”, a még be nem végzett és kötött 113 munka 319 füzete, valamint a mintegy 160 földabrosz, táblázat és képgyűjtemény.¹³³

Összegzés

A magyar politikai nyilvánosság kezdetei a reformkor idejére nyúlnak vissza. A korábbi tétova próbálkozások ekkor vezettek tartós, határozott koncepcióval rendelkező kezdeményezésekhez, amelyek képesek voltak megfelelni a kor társadalmi változásai által támasztott kihívásoknak. A kezdeményező szerep gróf Széchenyi István személyének tulajdonítható, aki a kor társadalmi és politikai nyilvánosságának területén maradandót alkotott. Megalapította a Nemzeti Kaszinót, az érdemi befolyásoló képességgel rendelkező társadalmi rétegek klubját, valamint létrehozta az első magyar politikai hírlapot, a *Jelenkort*.

A lap ugyan nem játszhatott tartósan kiemelkedő szerepet a reformkori magyar közéletben, a Kaszinó azonban több mint egy évszázadon keresztül meghatározta a magyar társadalmi elit életét, és az egyik legmegbízhatóbb módon jelezte annak változásait. A társaskör nem a társadalom egészének olvasztótégelye lett, hanem éppen ellenkezőleg: tudatosan a társadalmi elit összefogására törekedett, valamint arra, hogy az arisztokrácia számára saját polgárosulásához kiemelkedően fontos nem főúri csoportokat beemelje a felső körökbe, biztosítva ezzel az egész korszakot átható polgárosodás „felülről” irányított és uralt jellegét, az arisztokrácia „túlélését”. A társadalmi elit a reformkorban még megegyezett a gazdasági és politikai elittel, ám ez a helyzet a század második felében megváltozott, amit jól mutatnak a Kaszinó társadalmi összetételében bekövetkezett változások, valamint újabb, a felemelkedő társadalmi rétegek által alapított önálló kaszinók megjelenése.

A 19. századi Magyarország magasabb társadalmi rétegeiben tapasztalható fixáció és a mobilitás lehetőségei a Nemzeti Kaszinó belső életén keresztül jól szemléltethetők. Mégis egyetérthetünk Csorba Lászlóval abban: a társadalmi nyilvánosság hazai átalakulási folyamatát megindító Széchenyi István életművének igazi nagy tragédiája az, hogy „miután hosszú évekig harcolt a valódi közvélemény kialakításáért Magyarországon, amikor az végre létrejött, azonnal öllene nyilatkozott a *Kossuth Lajossal* és a *Pesti Hírlappal* folytatott nevezetes vitában...”¹³⁴ És ebben a Nemzeti Kaszinó sem tudta megvédeni.

133 Nemzeti casinói könyvtár Pesten. In: *Új Magyar Múzeum*, 1850–51. 1. sz. 303.

134 CSORBA – VELKEY, 1998. 192.

Felhasznált irodalom

Források

Pesti Casino könyv. A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora. 1828–1914. (Változó címen és kiadók által, különböző személyek szerkesztésében megjelentetett évkönyv.)

Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1927.

SZÉCHENYI István: *A' Kelet Népe.* Budapest, KJK, 1985. (Reprint)

SZÉCHENYI István: *Hitel.* Budapest, KJK, 1980. (Reprint)

SZÉCHENYI István: *Lovakrul.* Pest, Petrózai Trattner J.M. és Károlyi István, 1828.

SZÉCHENYI István: *Napló.* Szerk.: OLVÁNYI Ambrus. Budapest, Gondolat, 1978.

SZÉCHENYI István: *Stádium.* Budapest, KJK, 1984. (Reprint)

SZÉCHENYI István: *Világ vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására.* Budapest, KJK, 1984. (Reprint)

BÁCSKAI – NAGY

1985 *Széchenyi pesti tervei.* Szerk.: Bácskai Vera – Nagy Lajos. Budapest, Szépirodalmi, 1985.

M.-I.-

1840 M.-I.-: *Casinoink hatása nemzeti fejlődésünkre 's művelődésünkre.* In: *Hasznos Mulatságok*, 1840. 2. félév 54–55.

PAGET

1839 PAGET, John Esq.: *Hungary and Transylvania; with Remarks on their Condition, Social, Political and Economical.* I/II. London, John Murray, 1839.

PARDOE

1840 PARDOE, Julia: *The City of the Magyar, or Hungary and her institutions in 1839–40.* I–III. London, George Virtue, 1840.

SZÉCHENYI-EMLEKLAKOMA

1864 *A Széchenyi-emléklakoma február 1én 1864. a pesti Nemzeti Casinóban.* Bécs, Zrínyi Manó, 1864.

ZICHY

1887 *Gróf Széchenyi István beszédei.* Szerk.: ZICHY Antal. Budapest, Athenaeum, 1887.

1890 *Gróf Széchenyi István külföldi utirajzai és följegyzései.* Szerk.: ZICHY Antal. Budapest, k. n., 1890.

VISZOTA

1927 VISZOTA Gyula: *Széchenyi jellemzése 1828-ban.* In: *Magyar Nyelv*, 1927. március/június. 437–442.

1932 *Gróf Széchenyi István naplói. III. (1826–1830).* Szerk.: VISZOTA Gyula. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1932.

1934 *Gróf Széchenyi István naplói. IV. (1830–1836)*. Szerk.: VISZOTA Gyula. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1934.

Irodalom

BÁRTFAI SZABÓ

1943 BÁRTFAI SZABÓ László: *Adatok Gróf Széchenyi István és kora történetéhez. I–II. 1808–1860*. Budapest, Bártfai Szabó László, 1943.

CSORBA

1991 CSORBA László: *Széchenyi István*. Budapest, Officina Nova, 1991.

CSORBA – VELKEY

1998 Csorba László – Velkey Ferenc: *Reform és forradalom. 1790–1848*. Debrecen, Csokonai, 1998.

DEMKÓ

1891 DEMKÓ István: *Gróf Széchenyi István és a casinók*. In: *Szepesi Lapok*, 1891. december 6. 1–2.

DIÓSZEGI

1988 DIÓSZEGI György: *Kossuth Lajos üzenete. Pesti Hírlap – anno 1841–1844*. Budapest, Népszava, 1988.

FÜLÖP

1978 FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest, Akadémiai, 1978.

FRIEDREICH

1914 FRIEDREICH István: *Gróf Széchenyi István élete. I–II*. Budapest, Szent-István-Társulat, 1914.

GÁRDONYI

é. n. GÁRDONYI Albert: *A hétszázéves Budapest*. Budapest, Palladis RT, é. n. 110.

GERGELY

1996 GERGELY András: *A reformkor. A polgári átalakulás programja*. In: *Rubicon*, 1996. 1–2. sz. 22–26.

GERGELY – SZÁSZ

1978 GERGELY András – SZÁSZ Zoltán: *Kiegyezés után*. Budapest, Gondolat, 1978.

GNEISSE

1990 GNEISSE, Bettina: *István Széchenyi's Kasinobewegung im ungarischen Reformzeitalter (1825–1848). Ein Beitrag zur Erforschung der Anfänge der nationalliberalen Organisation im vormärzlichen Ungarn*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 1990.

GYÁNI – KÖVÉR

1998 GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris, 1998.

HABERMAS

1971 HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest, Gondolat, 1971.

- 1999 HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban.* 2. kiad. Budapest, Osiris, 1999.
- HARASZTI**
1967 HARASZTI Éva: Széchenyi and England. In: *The New Hungarian Quarterly*, 1967. Spring. 156–164.
- HORVÁTH**
1864 HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig.* I–II. Genf, Puky Miklós, 1864.
- ILK**
1891 ILK Mihály: A Nemzeti Kaszinó. In: *Magyar Salon*, 1891. 15. 125–137.
1927 ILK Mihály: *A Nemzeti Casino százéves története. 1827–1926.* Budapest, k. n., 1927.
- ILLYÉSFALVI**
1934 *A székesfőváros múltja és jelene számokban.* Szerk.: ILLYÉSFALVI Lajos, Dr. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1934.
- A KLUBÉLET**
1928 A klubélet. In: *Az 50 éves Pesti Hírlap jubileumi albuma.* Budapest, Légrády testvérek, 1928.
- KLUBÉLET BUDAPESTEN**
1913 Klubélet Budapesten. In: *Az Újság*, 1913. december 25.
- LACKÓ**
1977 LACKÓ Mihály: *Széchenyi és Kossuth vitája.* Budapest, Gondolat, 1977.
- LESTYÁN**
1940 LESTYÁN Sándor: *Pest-budai regélő.* Budapest, Officina, 1940.
- NAGY – BÓNIS**
1975 NAGY Lajos – BÓNIS György: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. In: *Budapest története.* III. Szerk.: KOSÁRY Domokos. Budapest, Akadémiai, 1975.
- A NEMZETI KASZINÓ**
1896 A nemzeti kaszinó. In: *Fővárosi Lapok*, 1896. február 2. 13–15.
- NEMZETI KASZINÓ**
1902 Nemzeti Kaszinó. In: *Szalom Újság*, 1902. november 15. 6–7.
- PÁSZTOR**
1934 PÁSZTOR Mihály: A Casino. In: *Magyar Hírlap*, 1934. december 30. 6.
- SZÉCHENYI VIKTOR**
1941 SZÉCHENYI Viktor: *Széchenyi István és a Nemzeti Casino.* Budapest, Gróf Széchenyi Viktor, 1941.
- TÁBORI**
1925 TÁBORI Kornél: Széchenyi István az első magyar klubalapító. In: *Ország-Világ*, 1925. július 5. 222–224.
- VÖRÖS**
1980 VÖRÖS Károly: A magyarországi társadalom. 1790–1848. In: *Magyarország története tíz kötetben.* 5/1. 1790–1848. Szerk.: VÖRÖS Károly. Budapest, Akadémiai, 1980. 473–601.
- WEIS**
1930 WEIS István: *A mai magyar társadalom.* Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1930.